

Lamed

*List za radoznale
Izabrao i priredio Ivan L Ninić*

Godina 14

Broj 4

April 2021.

Moni de Buli

Sedmica sa sedam nedelja

Moskva, 1922-1924.

Jedno moralno i intelektualno knjigovodstvo koje nikad do danas nisam vodio, stavlja me pred zaprepašćujući bilans, da je čitav moj život od samih stranputica i pogrešnih zaletanja, ali da nije grešan možda jedino prema poeziji koja mi je bila i ostala sve, iako sam neznatan, jedva primećen a podobro i zaslužen zaboravljen u njoj.

Pred tim bilansom moj ulazak u starost dobija jedan nov, čini mi se, jedini smisao: da malo proćaskam, o takozvanom iskustvu, koje mi se pričinjava — sada — kao kakvo putovanje unatrag, ka godinama i događajima od kojih sam uvek nešto počinjao i polazio, a nigde stizao.

Posle Prvog svetskog rata, mladi beogradski književnici svakodnevno su se sastajali u kafani „Moskva“. Svi oko istog velikog stola, od jutra do mraka, jedni su dolazili, drugi odlazili, većina navraćala više puta dnevno.

Centralna figura i najbriljantnija ličnost u to doba bio je Tin Ujević, bradat, zapušten, a zlatoust i znalac. Za tim stolom upoznao sam Drainca i Sandrarov kosmopolitizam, Dragana Aleksića i dadaizam, Todora Manojlovića i Renesansu, Boška Tokina i tek rođenu estetiku filma. U gimnaziji mi je bio profecor Ranko Mladenović, zaokupljen modernom pozorišnom režijom i direktor časopisa „Misa“. Upoznao sam, takođe, glagoljivog, đavolski pametnog Vinavera, koji se tada bio vratio iz Sovjetskog Saveza. On me je zadivio svojim poznavanjem muzike i Bergsonove filo-zofije. U Zagrebu je izlazio časopis „Zenit“ koji je uređivao Ljubomir Micić. Časopis je bio pun zanimljivih tekstova u duhu svemoćnog ekspresionizma koji je tada cvetao u Nemačkoj i Austriji. Micić i njegov brat Virgilije Poljanski

trudili su se da osnuju „zenitizam“, s nekom maglovitom idejom o balkanizaciji Evrope. Taj rani kontakt s književnicima i umetnicima bio je za mene sudbonosan.

Kod kuće sam pisao pesme u „slobodnom“ stihu, i nikome u „Moskvi“ nisam smeo da ih pokažem. Jednu sam poslao Ljubomiru Miciću u Zagreb, nadajući ce da će je štampati u „Zenitu“. Odgovorio mi je negativno, otprilike u ovom smislu: „Vaša pesma nije dovoljno moderna. Previše je zastarela u formi, nedovoljno je iracionalna“.

Ličnost kojoj dugujem svoj prvi impuls duha i duše jeste Rade Drainac. U njemu je srce kucalo milosrdno, detinjski veselo i plačno.

Oko boemskog stola u „Moskvi“, Drainac, čija je kultura bila neznatna i retorika slaba, prebacivao je monotono Ujeviću da je parnasovac. Taj prekor nije za mene značio ništa, kao ni žaokanje Ujevićevo zbog Drainčevog analfabetstva. Mene je oduševljavala Drainčeva bujica poezije, širok zamah njegovih stihova koji su se, ma koliko deljeni u više nezavisnih poema, uvek slivali u korito jedne opšte, kosmičke lirske reke. Kao da je svaka poema bila nastavak prethodne i uvod u sledeću, uvek jednu te istu, bezgraničnu, instinktivnu, inspirisanu rečitost kojom je on plavio i sebe, i život, i kontinente, u neprekidno, nekontrolisano nadahnuće.

Sumnjam da je u to vreme Drainac išta pročitao iz mog usamljenog i naivnog „stvaranja“ u porodičnom zlatnom kavezu. To mi se činilo sasvim normalnim. Ali, tada mi se ukazala neočekivana prilika da budem štampan u časopisu našeg najtalentovanijeg pesnika. Moj otac, koji me je bezgranično voleo, rado je pristao da novčano pomogne štampanje drugog broja Drainčevog časopisa „HIPNOS“. Drainac, primeran boem među najvrednijim lenjivcima koje sam ikada sreo, stalno u polupijanom stanju (pijanstvo od alkohola uz urođeno pijanstvo jedne izuzetno bogate lirske prirode), skupljao je rukopise za drugi broj „Hipnosa“, i, s lukavim uverenjem da od toga neće biti ništa, čekao moj prilog.

Meni je, pak, bilo stalo da se ne obrukam. Svi su znali da Buli finansira časopis. Trebalo je, zato, da napišem nešto što zaista vredi da bi mi oprostili što sam sin imućnih roditelja. Iskoristio sam beleške i odlomke iz mojih intimnih spisa i spojio ih u jednu prividno uravnoteženu celinu koju sam nazvao *Doktor Hipnison ili Tehnika života*.

„Redakcija“ Drainčevog časopisa bila je kafana „Moskva“. Kada sam, gušeći se od uzbuđenja, predao Draincu rukopis poeme, za umetničkim stolom je bilo puno uobičajenih gostiju. Samo što je Rade bacio letimičan pogled na moj rukopis, on je oduševljen i ne manje začuđen, uzviknuo: „Pa to je odlična stvar. Nisam ni slutio da imaš talenta!“

Blagodareći „Hipnosu“ i *Doktoru Hipnisonu* tadašnji gimnazijalac je odjednom video sebe kao pesnika. Marko Ristić, Milan Dedinac i Rastko Petrović pohvalili su me na korzou u Knez Mihajlovoj ulici gde smo se obično, pred ručak i pred večeru, sretali.

U to doba pada i moje poznanstvo s Dušanom Matićem. On je tada bio profesor filozofije u jednoj gimnaziji (ne u mojoj, Prvoj muškoj). Od Matića sam veoma mnogo naučio i neizmerno mu dugujem. *Doktor Hipnison* mu se svideo, naročito intelektualne perspektive iz drugog dela naslova: *Tehnika života*.

U nesređeni metod mojih čitanja Matić je uneo neku vrstu pedagoškog reda, govorio mi je o Sorboni i životu intelektualaca u Parizu, objašnjavao Bergsona i Pol Valerija. Upućivao me je kako da pridem literaturi od Valeri Larboa (Valéru Larbaud) do Gijoma Apolinera (Guillaume Apollinaire), otkrio mi značaj — presudan za čitavu moju budućnost — nadrealizma i nadrealističke revolucije. Matiću dugujem saznanje da treba odbaciti književnost u beletrističkom smislu i prisvajati pesničko stvaranje kao metod poimanja.

Do mog susreta s Matićem u meni se sve zbivalo i nagomilavalo kroz mladalačku čežnju da izrazim sebe, da pronadem svoj nepatvoren izraz. Nisam ni slutio da je Drainac osnovao „Hipnos“ da bi se nekako i on, bez ikakve literarne kulture i filozofske spremne, poneo s nadrealističkom revolucijom. U mojoj još maglovitoj svesti Matić je sve probleme tačno postavljao i u dugim razgovorima strpljivo, otmeno objašnjavao. Plemenitost i intelektualna uzvišenost tih Matićevih monologa za vreme kalemegdanskih šetnji ostaju najveća čast moje prošlosti.

Pregledajući knjigu po knjigu svoje biblioteke, naišao sam na *Lelek sebra*, ukrašenu Tinovom posvetom od 8. februara 1924. godine. Prelistavajući tu Ujevićevu zbirku pao sam u duboku melanholiju. (Mislio sam da je nestala u ratu. Ipak sam tu knjigu spasao, ne znam ni sam kako, pa je sad, listam.) Bez obzira na stare i mlade, na parnasovce i simboliste, bogatstvo i raskošnost Tinovog jezika pružaju mi danas hladan i svirep

dokaz moje nemoći da se na svom maternjem jeziku s lakoćom izrazim. Sve je kod Tina urezano kao u kamenu. Zanavek. Od tipografije, formata, rasporeda, od arhitekture knjižice, pa do same sadržine, sve je od najboljeg, većitog, nezastarivog, savršenog ukusa. Tin me podseća na umetnike Renesanse koji su hotimično primali grčke originale za svoje uzore, očarani večnim, nikad potpuno razjašnjenim odnosom forme i sadržine.

Kad sam od gospodina Cvijanovića, poznatog beogradskog knjižara, kupio *Lelek sebra* da ga Tin u „Moskvi“ svojeručno ukrasi posvetom, još nisam bio bogznašta objavio. Napisao je moje ime bez ono *de*, kao uzvaničnim dokumentima. Treba ipak napomenuti da se porodica Buli u aktima i arhivama beogradske jevrejske sinagoge zvala *di Buli*. U kući smo imali uramljenu neku vrstu diplome na pergamentu na staro-hebrejskom jeziku, gde je moj deda nazvan: *Edidija di Buli*. Ne sećam se više ko mi je rekao da Moni Buli zvuči kao Riki-Tiki, da je to ime fonetički nedostojno jednog pesnika. Tako sam prošvercovao ono *de* iz dedinog pergamenta, između Moni (Solomon) i Buli, pa sam i u Parizu zadržao pseudoplemičku partikulu na francuskom: Monny de Bouilly. Da nije već kasno, danas bih zadržao svoje pravo, „kršteno“ ime: Solomon Buli. Toliko o uobraženoj milozvučnosti ili nemilozvučnosti pesničkog imena. Moja pokojna kućepaziteljka u Parizu zvala se Gospođa Bodler. A znam takođe jednu kafanicu koja nosi naziv Maison Rimbaud!

Kada sam posle toliko godina pročitao u Tinovoj posveti „u znak lepih sećanja i praznovanja“, osetio sam da me je zgrabio za dušu. Ceo moj život je zgusnut u tom izrazu *PRAZNOVANJE* Moji odnosi sa prijateljima, moji radovi u žurbi i neredu, moj šeptrljanski lov na izraze, na jednom poluzaboravljenom jeziku, sve mi je to praznovanje.

Kada sam bio primljen u Moskvu za sto za kojim je Ujević „predsedavao“ (bila je to epoha „druge grupe“, jer je ona o kojoj Crnjanski govori u svojim sećanjima bila prva posleratna Grupa), ni gimnazija ni porodica nisu više imale uticaja na moj unutarnji život. Sve sam crpeo oko umetničkog stola u „Moskvi“, samo je odatle izvirala istina, prava kultura, i blistavi odgovori na pitanja kojima pravih odgovora nema.

I moj otac je bio redovni gost „Moskve“, ali ne pod velikim ogledalom. Malo dalje, sprat više, na onom „otmenijem“, gde se sastajala „čaršija“. Često smo i otac i ja u isto vreme boravili u „Moskvi“. On, na „otmenoj“ platformi, sa svojim društvom, uglavnom trgovcima, a ja, za umetničkim stolom, sve dok ne dođe vreme da pođem kući, na večeru. Moj otac je ustajao prvi i pozivao me da krenemo. Njega su svi umetnici (boemi, kako ih je on nazivao) poznavali i pozdravljali. On se diskretno i ljubavno rukovao sa svima. Sa Tinom, sa Draincem, Tošom Manojlovićem,

Draganom Aleksićem, sa svima koji su se tu sastajali, odlazili, ponovo se vraćali i neprekidno polemisali. — „Hajde, Moni, dosta, vreme je da se pođe kući!“ Ti topli, blagorodni odnosi između oca i sina jedinca, izazivali su neku vrstu ironičnog divljenja i, uglavnom, odobravanje kod svih koji su nas poznavali, i kod „buržoazije“ i kod „boema“.

„Moskva“ je postala moja škola, moj univerzitet, moja akademija, moj duhovni i duševni hram. Ako smem tako konvencionalno da se izrazim, vrhovni sveštenik te moje bezimene religije bio je Ujević. Kao grom iz vedrog neba pogađale su njegove metalne rečenice, često zajedljive, uvek bremenite neizmernim znanjem. To je za našu sredinu bilo nešto nečuveno, u neku ruku monstruozno. Neiscrpane diskusije o mnogim tada gorućim temama, odvijale su se u znaku „za“ i „protiv“. Ujevićeva klošarska zapuštenost bila je legendarna. Stalno se češao i grebao i masnim prstima vrteo dlake svoje brade. Ali sve to nije bilo važno za mene. Njegovo živo munjevito sveznanje, njegova retorika i dijalektika, njegova perverzna dosetljivost, sve me je to toliko očaralo i zadivilo, s *Lelekom sebra* pred očima, da briljantnijeg retoričara, bogatije ljudsko pamćenje u službi invencije, paradoksa, borbenosti i duhovitosti nikad u svom životu nisam sreo. Sumnjam čak da naš Tin ikad može biti prevaziđen. Za mene, gimnazijalca, Ujević je bio otkrovenje, nedostižni ideal. Ta spektakularna dronjavost i prljavština bile su za mene simbol samostalnosti i svemoći duha. Telo i sve na telu ništavno je. Jedino vredi misao negovati u sebi, i to misao izrečenu izvorno, stvaralački, u suptilnim improvizacijama, u svoj raskoži i neiscrpoj riznici tajne našeg jezika.

Moj upad u „Moskvu“, moj prijem za umetnički sto, tolerisanje moje još blede i konfuzne ličnosti nije se mnogo razlikovalo od anegdoticnog statiranja novinara i avanturista. U toj „Moskvi“ gde je carovala eminentna ličnost Ujevića i gde se kraj njega batrgao Drainac, i jedan i drugi pravi boemi, Moni de Buli je uvek imao dovoljno džeparca da sistematski svakog čašćava, blagodaran što je primljen za umetnički sto. Prošlo je toliko godina, posejano je toliko smrti i ubistava, dogodile su se tolike socijalne i korenite promene u našoj zemlji da unapred molim za oprostaj ako događaje i datume brkam i neke važne ličnosti zanemarujem i ne pominjem. Čini mi se da je umetnički sto uvek bio u zaleđu čitave moje pesničke delatnosti. Rekao sam pesničke ne književne. Poema je spontano postala za mene jedini moguć i željen izraz. Pošto mi je sticanje Tinove leksičke kulture, njegovo savršeno poznavanje starogrčkih, latinskih i srednjovekovnih dela, izgledalo nedosežno, a čak i njegova doživljena, savremena internacionalna kultura izvan mojih moći, nije mi ništa drugo ostajalo nego da pođem Drainčevim stopama, za koga su visoka kultura i znanje bili više štetni

negoli korisni jednom pesniku. *Lelek sebra* je ušao u vreću „paseizma“, u vešto i komplikatorski zgusnuto remek-delo koje sa živim, revolucionarnim — u estetskom smislu — stvaranjem nikakve veze nije imalo. „Parnasovci“? „Simbolisti“? Ničeg značajnog ja tu nisam video, sve mi je izgledalo nezanimljivo u njihovim teorijskim sukobima, ličilo je na školski napor, na erudiciju. Sve što nije bilo za moju kafansku informaciju spontano, medijumski nadahnuto, senzacionalno, odbijalo me je.

Još se, evo, vrtim oko „Moskve“ i umetničkog stola pod velikim ogledalom koje pominje Crnjanski u svojim *Sećanjima*. Zahvaljujući njima ja se danas bolje snalazim. Pod tim ogledalom se u prvim godinama posle 1918. odvijala naša moderna književnost. Moja „Moskva“ počinje docnije. Za umetničkim stolom nije više, od jutra do mraka, predsedavao Sibe Miličić, već kako reko, Tin Ujević. Miličića sam upoznao kasnije. Njegovo tvrdoglavo i monotono propovedanje jedne hladne, apstraktne, vodnjikavo kosmičke lirike nije me mnogo privlačilo. Todor Manojlović, koga iz Crnjanskove grupe već bolje znam, bio je daleko zanimljiviji. Njegova zaista solidna kultura imala je nečeg sunčanog. U njegovoj prirodi, živeo je duboki smisao za lepotu, neka vrsta apolonskog zdravlja i vedrine.

Međutim dok su se te, 1919, u „Moskvi“ skupljali najpoznatiji, i najznačajniji naši posleratni pisci — moj prvi kontakt sa modernom umetnošću bio je čudan, slučajan i ma koliko uzgredan — ostaje mi u sećanju. Bilo je to doba Vajmarske republike; u Nemačkoj je inflacioni proces uzeo razmere svojevoljnog bankrotstva. Sa namerom da „iskoristi“ tu situaciju, moj otac pošalje moju majku i mene na odmor u Berlin. Nemački jezik sam znao kao i francuski, sasvim tečno. Ono nekoliko američkih dolara što nam ih je otac redovno slao iz Beograda u preporučenim pismima, pretvarali su se u stotine hiljada, u milione nemačkih maraka. Meni je bilo petnaest godina. Interesovale su me jedino knjige i muzeji. S obzirom na ogromne sume novca s kojima sam raspolagao, knjige i muzeji su mi dolazili nekako besplatno. Ako se dobro sećam, Berlinski muzej za afričku umetnost zvao se Kaiser Friedrich Museum. Upao sam jednog dana i u taj muzej. Na kasi je čuvar u prikladnoj uniformi. Bio sam jedini posetilac. Čuvar je stupio u razgovor sa mnom i ponudio se da me prati kroz muzej. Velikodušno sam mu dao veliku napojnicu, a on, da bi se zahvalio, pokazao mi je jednu fotografiju. Na njoj je bio on, centralna figura, u kolonijalnoj beloj odeći, okružen nagim crnkinjama, u šatoru gde su visile panterske kože, maske i fetiši. „Tu sam živeo kao kralj. Sada sam postao državni činovnik, prosjak u uniformi. Izgubili smo rat i sve naše kolonije. I za mene lično je to propast“. Takav je bio moj prvi kontakt s primitivnom umetnošću. Slučajan, ako

smem malo da zloupotrebim taj izraz. Autonoman, jer mi niko nije unapred pokazao taj pravac.

Kad sam mnogo kasnije u „Književnom glasniku“ pročitao jedan opširan napad na crnačku umetnost, moje lično saznanje o njoj bilo je već iskristalisan.

Te iste 1919. godine u Berlinu, ulazio sam u sve knjižare i neograničeno kupovao sve što mi se činilo značajno. Pukim slučajem sam naišao i na časopis „Littérature“, na razne dadaističke letke i na jednu Eliarovu zbirku, ilustrovanu Maks Ernstovim montažama, sada tako slavnim, pod nazivom: Les Malheurs des Immortels. Uvek istine radi pominjem da me je kontakt s tom Eliarovom knjigom toliko oduševio da mi se uglavi sve komešalo; osećao sam se kao da mi je poveren ključ jednog novog, neiscrpnog, tajanstvenog svemira.

Po povratku u Beograd sve su to postali moji lični spisi, bez kojih verovatno ne bih imao hrabrosti da se približim i „prošvercujem“ za umetnički sto u „Moskvi“.

Opet da se vratim na Ujevića. On je bio patološki zapušten. Iz njegovog nemara koji je zaudarao, izbijao je metalni glas koji nikad nijednu banalnost nije izustio. Kakva god bila tema diskusije, Ujević je svakom oduzimao reč da je pretvori u svoju akrobatsku retoriku, gde je svaka ideja blistala, gde se sve utapalo u zvezdane vatromete. Da dodirnem centralnu tačku: prljavština, vašljivost i egzibicionizam, proglašavali su ludilom. Ja sam bio ponosan što i o ludilu kakvo je bilo egzibicionističko onanisanje u kafani, ne vodim nikakvog računa, već samo slušam neiscrpn izvor jednog monstroznog pamćenja, i nikad da se zasitim mađioničara retorike i duhovitosti. Ludilo u potpunosti telesnoj zapuštenosti, a za moju mladalačku osetljivost istovremeno je značilo sigurnost da je to sasvim nevažno pred neiscrpnim najbistrijim improvizacijama koje su tekle kao iz izvora u kojem su se iskrile uvek sveže, uvek nepredviđene ideje. U mom divljenju, u mom obožavanju Ujevića išao sam tako daleko da bih se naljutio na svakog ko bi se usudio da mu taj vid anarhičnosti prebaci. U poređenju s njim, najkulturniji ljudi izgledali su mi plitki, zanatski. Avaj, suviše normalni. Lako je njima bilo da mu prebace ludilo i da u to ludilo utelovljavaju ono što je u njemu bilo genijalno, izuzetno. Bio sam naivan, bez ikakvog iskustva. Danas sam potpuno nesposoban da se nekog ili nečeg setim drukčije nego osećanjima. U to doba sam bio žedan kulture, žedan poezije, žedan lepote u izražaju. Te žeđi je u meni, savesnom đaku, Ujević sve više izazivao ukoliko ih je većma gasio. Verovatno da će mi mnogi prebaciti zbog te subjektivnosti, ali ona jedino odgovara preživljenoj istini.

Upoznao sam i nezaboravnog Stanislava Vinavera koji je na mene ostavio isto tako snažan utisak kao Ujević. Obojica su simbolizirali neku vrstu

nedosežnog, iako potpuno različitog, intelektualnog ideala. Vinaver se pojavljivao u Beogradu kao živ u više primeraka. Na ulici, u kafani, po poslastičarnicama, pred Narodnim pozorištem uveče, na pola sata pred početak predstave, opkoljen mladićima i devojkama — studentima, držao je predavanja, propovedi o svim mogućim temama, nekad beznačajno aktuelnim, nekad od večitog univerzalnog značaja. Čak je i od Bergsona pravio neku vrstu Vinaverijade. Od muzike, koju je osećao i poznavao najintimnije, pleo je matematičke arhitekture, koje s matematikom, verovatno, više nikakve veze nisu imale, ali je sve to bilo iskričavo, originalno, akrobatski vešto, slobodno i oslobađajuće.

S obzirom na moju mladalačku osećajnost, koliko god da su bili različiti, i Ujević i Vinaver davali su mi utisak da nikog ne mrze i nikog ne vole, da su potpuno ravnodušni prema svojoj okolini, da im je jedino stalo da slušaju sami sebe i da imaju što veći auditorijum. Kad smo sedeli sami za kafanskim stolom, Vinaver je govorio još glasnije da ga čuju što dalje i stalno je pogledom ispitivao dejstvo svoje rečitosti. I Ujevićev i Vinaverov glas bili su preoštri, prejaki za intiman dijalog, obojeni jednim jedinim tonom, tonom javne diskusije, foruma. I jedan i drugi su iznuđivali tuđe ćutanje. Za mene su obojica bili inicijatori, prvi učitelji, prvi uzori svega najvažnijeg u haotičnom batrganju mog mladalačkog bunta protiv konvencija. Nije bilo potrebno da mi ukazuju znake srdačnosti, topline. Dovoljno mi je bilo da ih obožavam, da su oni uvek spremni da za mene, za bilo koga, kao proroci u pustinji, propovedaju svoju kameleonsku istinu.

Moje poznanstvo s Matićem nije me približilo grupi kojoj je on pripadao. Grupa: Marko Ristić, Rastko Petrović, Milan Dedinac, Aleksandar Vučo i Matić predstavljala je ono što je u to doba Rade Drainac nazivao koterijom. Činjenica da u grupu nisam bio ni primljen ni pozvan, bila je razlog da sam i ja bio na nju pomalo ogorčen. Istini za volju, bio sam uvređen. Ukoliko je ta grupa više insistirala na mondenstvu i nekoj vrsti prilagođavanja društvene psihologije Marsela Prusta našoj beogradskoj iluzornoj aristokratiji, utoliko sam se žustrije mešao među boeme, skitao noću po mehanama. Sve je to potpuno beznačajno kad je u pitanju nepobitna vrednost svih tih ljudi i njihov ogroman upliv, njihovo visoko mesto u začetku modernizma kod nas. Ako ovde tako malo govorim o njima, razlog je detinjasto prost: oni za mene nisu hteli da znaju, a ja ih nisam mogao dobro da upoznam. Ono što mi je Matić govorio o Ristiću. Dedincu i Rastku Petroviću uvek je bilo interesantno ali nikako ono čemu sam težio, niti u skladu sa mojim temperamentom. Istovremeno sam se sprijateljio i s Ristom Ratkovićem koji je, bez ikakve dvoumice pripadao boemima, buntovnicima, svetu na koji sam bio navikao. Prijateljstvo

s njim nije ugasilo ono s Matićem, ali je prekinulo njegov kontinuitet u svakodnevnom viđanju. Risto Ratković je bio izuzetno pametan i sposoban da sve razume. On me je uveo u marksizam i upoznao s aktivnim komunistima, a ništa što je u vezi sa poezijom nije mu bilo strano. Još tačnije, Risto Ratković je bio rođeni revolucionar, a po solidnoj arhitekturi svojih umnih kategorija i nepogrešivoj finoći svoje senzibilnosti i rođeni pesnik. Od Matića, ponavljam, naučio sam da mislim autentično, da primetim ono što treba da se primeti, da sebe ne zavaravam frazeologijom, da poštujem misao kada je ona srž, da je prezirem kada je senka. Jedna takva disciplina, kad je na vreme primljena i shvaćena, daje mogućnosti životu da samog sebe prevaziđe i u najoskudnijim časovima. No plodove svega što je Matić u meni posejao bio sam u stanju tek mnogo docnije da uberem.

S Ristom su stvari ipak išle lakše i jednostavnije. Bio je žedan akcije, efikasnosti, i obojica smo osećali potrebu da se pokažemo, da stupimo u borbu. Bez dovoljno novca, bez redakcije, bez ikakvog poznavanja naših granica i mogućnosti, štampali smo časopis „Večnost“ na svega četiri strane, liliputanski po formatu, džinovski po ambicijama. Ceo taj period spada u ono što bih danas mogao da nazovem ustanovljavanje mojih, jednom zauvek primljenih običaja u stvaranju i nestvaranju. Kakve god bile kasnije promene u mojoj ideologiji ili u nagomilavanju svakojakih znanja i uticaja, jedno je ostalo nepromenjeno: da nikada nisam nešto napisao a da mi to nije neko tražio, neki prijatelj očekivao; najpre je njemu bilo namenjeno a tek posle apstraktnom čitaocu. Taj intimizam, ta atmosfera ispovesti, ta potreba da jednom malom broju prijatelja pokažem i dokažem da se nisu prevarili poklonivši mi svoje poverenje, bio je i ostao jedini impuls svega što sam u toku jednog dugog života sporadično pismeno izrazio.

Sećam se da je Risto Ratković jedno vreme patio od neke banalne hronične boljke. Savetovao sam mu da ide kod lekara ili u bolnicu. „More, Moni, odgovarao je, svake večeri kad legnem imam nameru da sutradan odem kod lekara. A kad se probudim, kad mi svetlost i sunce ispune oči, kad me ulica i život pozovu da izađem, Moni, razumi me, ja sam mlad, mlad. Kako da ne zaboravim na bolnicu i lekare i na bolest, kako da ne skrenem sto puta dnevno od svakog cilja.“

Ne sećam se više kakvi su bili odnosi između Matića i Ratkovića. Kad sam posle tolikih decenija, u jednom našem mrtvorodnom časopisu „Crno na belo“, video Matićev tekst „Iz najintimnijih beležaka“, bez svake sumnje ti odnosi su bili prijateljski. Učinilo mi se da je u tom časopisu sve obeleženo žigom vremena i epohe, jedino je Matićev tekst lebdeo nad svim, svojom nezavisnošću od svake mode, od svakog modernizma. Sve što smo tada ja i drugi pisali, bez obzira na kvalitet i talenat, zauzima svoje mesto u istoriji literature.

Jedino Matić otvara horizonte, otvara ih i u beskraj udaljuje, jednoj svemoći u nemoći, jednom približavanju tajanstvenih osovina oko kojih se stvaranje stvara. Od kad se rodila reč. Dok reč ne usahne.

No vratimo se na našu literaturu pod maskom antiliterature. Da nije bilo Matićeve suptilnosti i prestroge opreznosti, da nije bilo njegove uvek tačne perspektive, ja bih tada lako pobrkao nadrealizam sa ostalim izmima: ekspresionizmom u Nemačkoj, futurizmom u Italiji, pa čak i jadnim zenitizmom kod nas.

Kako za poeziju uopšte tako ni za nadrealizam nema jedne čiste i jasne definicije. Lakše je pokazati šta nadrealizam nije, nego dokazati šta jeste. Smisao, kad smisla ima, u nadrealističkom otkrovenju uvek je sudbonosan a ne logičan. U tom otkrovenju angažovane su simultano sudbina čovekova (svesnog i pod-svesnog) i sudbina svemira (vidljivog i nevidljivog, razumljivog i tajnog). Lakše je govoriti o jednom nadrealističkom stavu, o jednom nadrealističkom činu, o jednom skoku opasnom i spasonosnom preko granica prividne realnosti, iz jave u podsvest, iz jezive nerešljive protivnosti života i smrti u nešto drugo, u nešto istinitije, realnije: u nadrealno. Kad govorim o sreći u nadrealističkom činu i stavu, ne mislim na sreću (ili nesreću) koja nam je data izvana, tokom događaja; život i smrt, zdravlje i bolest, siromaštvo i blagostanje, sve te banalne (banalne a toliko bolne) antinomije, pretvaraju se u čistu igru, u stvarnost najstvarniju, u neku vrstu slatkogorke parodije besmrtnosti, besmrtnosti vanfizičkog vremena, beskrajnosti vantelesnog prostora. Uveren sam da sam živeo dvaput, sto puta, hiljadu i jedan put u instinktivnoj sumnji prema prividnom svetu. U ovoj svetlosti zar nije bilo fatalno, neizbežno, da svaki nadrealista bude istovremeno društveni revolucionar? Pošto nadrealističko ponašanje teži ka ostvarenju potpunog čoveka, slobodnog i srećnog, i ostvaruje ga zaista u meni, kako sprečiti da mene, nadrealistu, tradicionalni društveni rad ne unesreći? Od individualnog usamljenog revolta do kolektivne revolucionarne ideologije put je bio neizbežan. Kad sam s Ristom Ratkovićem osnovao časopis „Večnost“, u skladu sa našom dubokom verom u nadrealističko stvaranje i, pomoću njega, u promenu celokupnog života, nadrealistički maštoviti svet i njegov slobodan, ničim ograničeni izraz postao je raj na zemlji. Neiscrpane metamorfoze lepote i totalna ljubav, bez ikakvih granica između osećajnosti i erotike, takođe su izbrisale veštačke granice između Dobra i Zla. Ljubav, Lepota i Dobrota dobile su isto neposredno i nerazdvojivo značenje, značenje i ostvarivanje dato svakom čoveku bez razlike. Njegov jedini zadatak i dužnost sastojala se u tome da uvidi i sasluša glas svemirske ljubavi u svakom doživljaju, tu i tamo, u njemu, oko njega, u svemu i svačemu neposredno.

Dragan Aleksić je kod nas bio jedini predstavnik dadaizma. Još iz Vinkovaca, gde se rodio i školovao, Aleksić se dopisivao sa Tristan Tzarom. Po profesiji novinar, aktivan i disciplinovan, Aleksić je svakog začudivao svojim humorom, svojom lakoćom, svojom hitriinom. Kao senka pratio ga je uvek Boško Tokin. Čak je i fizički izgledao kao neka dadaistička konstrukcija. Visok, vitak i jak kao da se bavio sportom i rodio za sport. Na tom atletskom telu bila je ušrafljena jedna bela kugla, sasvim okrugla kao uveličana bilijarska lopta, izvajana u ljudsko lice sa, kao veštačkom, zalepljenom lepom svilenom kosom. Bio je hladan, cerebralan. No, to atletsko telo, ta gipkost nije poznavala umor, nije znala za melanholiju, uvek je bila spremna da uskoči kao da je u njemu živeo neki leopard s mozgom računске mašine. Ponavljam: sve to hladno, sistematski — kao u šali. (Tokin, pak, sasvim jednostavan, bez ikakve misterije i sujete, naročito bez ikakvih pretenzija.)

Ličnost Dragana Aleksića ostala je za mene takođe nezaboravna. Čak ni Ujević nije umeo kao on da prevodi s latinskog ex libris. Prema jednoj, na nemački način ukljukanoj i svarenoj humanističkoj kulturi, Aleksićev dadaizam je savesno i dobrodušno uništavao tu kulturu, taj humanizam. Od njegovih kratkih kuršumskih rečenica, sve je ginulo, iz njegovog smeha stalno se ponovo rušila Vavelska kula. Beskrajno skupocen bio je taj rušilački luksuz. Iz njega su nikle najsavršenije pesme na sve strane rasipnički poklanjane.

Pariz, 1925.

Jednoga dana, boemski sto u „Moskvi“ pretvorio se u nadrealistički sto u kafani „Cyrano“ u Parizu! Kako je bilo moguće da me tako srdačno prihvate oni koji su za mene do tada bili kao bogovi nedostižni? Isti proces kao u Beogradu: divljenje, obožavanje, mimetizam. Na toliku svećmoć prilagođavanja može se neko sažaliti a može i zadiviti. Ko? Pa, najpre ja lično. Valjda zato i nisam ništa drugo do jedno tvrdoglavo, grčevito izbegavanje sudbine u trampljenju njene jalovosti za neko nikad potpuno ispunjeno, iskreno, totalno otelotvorenje u fotomontažu slepo primljenih slučajeva i oduševljenja. Sjedinjene s onim što je u meni bilo najintimnije: antiškola, antiporodica i antiliteratura zajedno. Familija i škola ostale su u Beogradu, za literarnu antiliteraturu bio sam već mali šampion. Zar to nije bilo savršenstvo? Čarobno ostvarenje svih težnji i svih čežnji. Jedan novinar, sasvim netalentovan pesnik Luj de Gonzag-Frik (Louis de Gonzague-Frick), koga su nadrealisti podnosili, napisao je o meni članak u nedeljnom listu „Comoedia“. Taj članak je izašao prve nedelje mog boravka u Parizu. Intervju s mladim nadobudnim nadrealistom iz Jugoslavije, Svojim roditeljima, tetkama i stričevima poslao sam po jedan primerak. Već sam video svoj put

nekom carskom cestom punom slave i osvajanja tih bezimernih svetova o kojima nisam imao jasne pojmove, ali sam bio siguran da će me osloboditi karijere za koju me je porodična dobronamernost spremala.

Iz hotela (koji mi je preporučio Matic) telegrafskim pismom javim se Andre Bretonu (André Breton), čiju sam adresu poneo iz Beograda. Sutradan sam dobio odgovor: poziva me da dođem u kafanu „Cyrano“, Place Blanche, na Monmartru, gde će svakog dana pre podne sastaje nadrealistička Grupa. Spontanost i iskrena dobrodošlica na koju sam naišao kod Bretona lično, kod Eliara, Aragona, Perea i svih ostalih nadrealista bile su za mene kao u „Nouvel Hotel“, u kojem sam odseo, nov život, odjednom otvoren i ostvaren.

Prvi me je pod svoje uzeo Aragon koji je u to doba pisao *Le Paysan de Paris*. Odlučio je da mi on sam pokaže Pariz, od podne pa do tri-četiri sata posle ponoći neprekidno. Nema poeme koja bi mogla izraziti lirizam onih petnaest dana i noći provedenih s Aragonom. Kad smo se ponovo sutradan sastali u kafani „Cyrano“, ja neispavan, on svež i dinamičan, šetnja se nastavljala i to za Aragona stvaralačka, profesionalna, ispunjena sastancima sa ličnostima za mene još nepoznatim; i sve to pešice, taksijem, ili autobusom, iz kafane u kafanu. Aragon je govorio kao prorok, vadio iz džepova još neobjavljene pesme, kupovao za mene popularna džepna izdanja Viktora Iga i čitao mi ih naglas po klupama u Luksemburškom parku, odvijajući i svežnjeve sve novijih i novijih stranica za *Le Paysan de Paris*. Ja sam samo bio zagrcnut, zadivljen, zanesen ...

Za mene je još i danas ostalo zagonetno: kad je Aragon nalazio slobodno vreme da toliko radi i tako značajno stvara. Kad je stizao da spava, makar i dva-tri sata? I dan-danas mi je neshvatljivo kako je Aragon mogao da ostane svež i rečit i borben, vatrometno raskošan, svestrano informisan o svim aktuelnostima, pažljiv i rasejan, neumorna pčela svih cvetova jave i sna. Ko je u svetu imao tu sreću da prvi put vidi Pariz kroz oči jednog Aragona? Meni se to činilo kao čudo, kao nezasluzena nagrada za nešto što sam ipak nekako zaslužio, a to je ta prilagodljivost, u kojoj nema ničega vulgarnog ni plitko zainteresovanog.

Istovremeno sa Aragonom i Benžamen Pereom (Benjamin Péret) upoznao sam i jako zavoleo Pol Eliara (Paul Eluard). I pored zaševica, sitničarske ljubomore i mnogih intriga, Grupa je 1925. godine bila čvrsto povezana i disciplinovana, pod samovoljnim i neprikosnovenim vođstvom Bretonovim. Meni je, ponavljam, ta neprikosnovenost godila.

Najmlađi nadrealista se zvao Žak Baron. Poznato je koliko je Breton prezirao i omalovažavao zvanično školovanje. Žak Baron se jednog dana pojavio sav veseo i ushićen: „Javljam vam, dragi prijatelji, da sam pao na maturskom ispitu“ (le bachot).

Za Bretona to nije bio vic.

— Sram te bilo, magarče, kako se ne stidaš da padneš na tako lakom i detinjastom ispitu.

Žak Baron se nije nadao, pa ni ostali prisutni, ovakvom reagovanju. Međutim, u tom reagovanju bio je ceo Breton, njegove prividne protivrečnosti koje su, u stvari, neprekidan poziv na senzibilnost i na duboku ozbiljnost večitih ljudskih vrlina, poziv na svojevolan rad, uz stalnu propagandu protiv ropskog rada. Poziv na samosavlađivanje u neprestanom revoltu protiv porobljivačkih sila.

Nikom, sem Pereu koji je bio veran i potčinjen Bretonu kao pas, nije bilo lako da podnosi njegov autoritativan karakter. Grupa je jednodušno primala sve njegove lične mržnje i simpatije. Kad je dolazilo do zavade s jednim od članova, ostali su mu okretali leđa. Kad je Breton nalazio za shodno da se pomiri, cela Grupa je srdačno i jednodušno prelazila preko svega kao da ništa nije ni bilo.

Eliar i ja smo se blagonaklono smejali, život je bio prepun humora i bezazlene dirljivosti. Bili smo daleko od Bretonove strogosti. I Eliarova ležernost i Bretonova strogost bili su za mene nedosežni ekstremi, nedostižni primeri. U oba pravca bio sam i ostao neobdaren, neupućen, jednom reči ne-interesantan.

„Centralni komitet“ Nadrealističke grupe pod neprikosnovenim predsedništvom Andre Bretona sačinjavali su: Pol Eliar, Luj Aragon i Benžamen Pere. Dok se u Parizu pripremao peti broj „La Révolution surréaliste“, pokazao sam Bretonu i njegovim prijateljima nekoliko svezaka beogradskih „Puteva“ i „Svedočanstava“ koje su uređivali pesnici okupljeni oko Marka Ristića, Crnjanskog, Rastka Petrovića. U „Putevima“, ako se ne varam, bio je objavljen „Vampir“, veoma duhovita parodija ludila, kratak i sugestivan „roman“ jednog zagrebačkog kulturnog mladog čoveka koji se zvao Feler. Nadrealistima se taj „roman u crtežima“ veoma svideo. Breton me zamoli da prevedem srpski tekst ispod Felerovih crteža i da napišem kratak uvod. Prevod i uvod su bili sutradan gotovi. Rešeno je da „Vampir“ iziđe u petom broju „La Révolution surréaliste“. Sasvim zadovoljan, Breton mi zatraži da za taj broj dam i jedan svoj originalan tekst.

Automatsko pisanje je tada u punom jeku. Dovoljno je danas baciti pogled na automatske tekstove raznih autora, pa shvatiti da takvo nekontrolisano beleženje svake reči, diktirane iz podsvesti, predstavlja jednu tehniku, jednu veštinu, jednu akrobaciju koja više daje iluziju automatizma, negoli pravu, apsolutnu vernost glasovima iz dubine podsvesti. Svi automatski tekstovi (ukoliko nisu haotično buncanje) imaju jedan zajednički karakter veštine i izveštačenosti. Bilo je rešeno da i ja napišem automatski tekst i da se njime u idućem broju časopisa predstavim kao autentični nadrealista. Breton je odredio Perea da me „kontrolise“. Otišli smo u jednu kafanu i

zatražili od kelnera hartiju. On je jedino mogao da nam ponudi „čaršav“ od grube hartije, kojim se pokriva sto kad neko poruči što za jelo. Od pribora za pisanje imao sam samo olovku. Pere mi naredi da počnem.

Dok sam pisao, Pere me je nadziravao i stalno ponavljao:

„Nemoj da razmišljaš, nemoj da zastaješ, beleži sve što ti padne na um. Zabranjeno je popravljati. Zabranjeno je zastajati. Napred, samo napred. Inače bi to bilo varanje, falsifikat. Ti treba sad da zabeležiš *pravi* automatski tekst.“

Nisam se usuđivao da stanem ni da razmišljam, pisao sam kao medijum, kao da mi je ruku vodila neka tajanstvena sila. S jedne strane, to je tako i izgledalo. S druge, pak, bila je to neka vrsta autošpijunaže i samokontrole. Bila je to neka vrsta „šverca“ između podsvesti i nadsvesti.

Pere je pandurski motrio i nadziravao jedino formalne, vidljive i merljive faktore u mom „automatskom“ beleženju. Nisam ni za trenutak zastao, nisam ni reč precrtao, ceo „čaršav“ od hartije bio je ispisan u jednom dahu. Pere površno pregleda moj tekst, bez ijedne primedbe, savi ga i strpa udžep.

Breton će da oceni i da presudi.

Čim sam sutradan, skamenjen od treme, stigao u kafanu „Cyrano“, Pere predade moj tekst Bretonu. Dok je Breton čitao, ja sam po njegovom izrazu lica zaključio da je zadovoljan, da je tekst primljen, da sam ja primljen. I, tako, Breton predade moj rukopis Pjeru Navilu, tehničkom uredniku časopisa i odredi da se tekst koji sam napisao ilustruje jednim Pikasovim neobjavljenim crtežom.

Za vreme mog prvog boravka u Parizu, među nadrealistima isključivo, Breton je diktatorski i kapriciozno vladao Grupom. Rukovodio je celokupnom literarnom strategijom. Njegove želje bili su dekreti. U slatkogorkoj šali zvali su ga: Papa. Ta Bretonova „diktatura“ meni nimalo nije smetala. Naprotiv. Bio sam navikao na profesore u gimnaziji i na fakultetu, na njihov neprikosnoven autoritet; bio sam navikao na „Moskvu“ gde je i beskućni Rade Drainac anatemisao po ćefu i ambiciji, delio pravdu po ličnom raspoloženju, ukusu i neukusu. To opšte strahopoštovanje svih nadrealista prema Bretonu našlo je u meni povoljan teren, unapred pripremljen. U toj atmosferi sličnoj dvorskom kurtizanstvu meni je bilo prijatno, našao sam sintezu školske discipline i dasciplinskog revolta. U prvi mah, spontano, ja sam Bretona obožavao. Otkrio sam u njemu sveznajućeg antiprofesora, revolucionarnog starešinu, sigurno rešenje svih problema mojih nezrelih i konfuznih ambicija. U praksi je ta poslušnost i potčinjenost Bretonu dosta ličila na udvaranje. Moj revolt (bila mi je tada dvadeset prva godina) i revolucionarni socijalni duh u meni bili su konfuzno isprepletani, vezani jedino za senzibil-

nost i instinkt, a nikako za borbeno iskustvo, za neko praktično hvatanje ukoštac. Za mene je nadrealistička revolucija 1925. godine bila maksimum revolucionarnog htenja i željenja. No već je tada Breton sasvim mudro uvideo da je čitava ta nadrealistička revolucija jedno literarno strašilo za buržoaziju. Nadrealizam će ostati jalov i neefikasan ako se ne uključi u praktičnu i socijalnu borbu.

U leto 1925. godine bio je u pripremi peti i poslednji broj časopisa „La Révolution surréaliste“. Posle mog povratka u Beograd, na kraju letnjeg raspusta, naslov časopisa je izmenjen u „Le Surréalisme au service de la Révolution“.

Peti broj „La Révolution surréaliste“ iziđe iz štampe sa mojim priložima. Bio sam opijen, ponosit i tvrdoglavo rešen da se što pre presadim u Pariz. U istom broju izašla je mojim posredovanjem i jedna pesma Marka Ristića.

Antikonvencionalan, antiracionalan, antimilitaristički, antipatriotski, antireligiozan, uvek pripravan da skandalizuje buržoaski mentalitet i da se protivi građanskom poretku, nadrealizam je za mene bio najzamašniji ideal poetske i ljudske slobode.

Breton u to vreme otkriva Lava Trockog. On počinje da se žali na jalovost i na neefikasnost našeg pokreta; na nekakav naš zastareli „idealizam“; na potrebu, neophodnu, da se nešto učini, da se nešto bitno promeni u našem stavu prema poretku koga se samo odričemo i negiramo. Breton počinje da kupuje i donosi marksističke brošure. Jednog dana se čak pojavi u kafani „Cyrano“ sa kačketom na glavi. Po mišljenju prijatelja ovaj „proleterski“ kačket izgledao je smešan na vrhu njegove lavovske grive. Sutradan se opet pojavio sa šešikom. Ali Breton nije zato prestao da guta marksističku literaturu, da sve dublje uveren insistira: nadrealizam treba da se spase i estetike i antiestetike (koja inače ostaje jedna obnovljena estetika za slobodoumnije buržoaske inteligente), nadrealizam treba investirati u praktičan postojeći revolucionarni pokret, pretvoriti ga u neiscrpnu energiju oslobađanja svega u nama i oko nas.

Beograd, 1925-1928.

Trijumfalni povratak u Beograd bio je samo prividan. Matica sam viđao manje, jer je lično mnogo tešnje bio vezan za grupu Marka Ristića, Vuča, Dedinca i Rastka Petrovića. Vratio sam se u „Moskvu“. Kako je došlo do moje svakodnevne saradnje s Ristom Ratkovićem? Onako, bez plana, u ritmu uobičajenih susreta u „Moskvi“, na korzou, po noćnim lokalima, kod „Tri šešira“ i u drugim kafanama (zaboravio sam im imena), gde je uvek bilo moguće sresti Todora Manojlovića, Vinavera, Drainca i Ujevića. Kao i ceo moj život, prijateljstvo i saradnja s Ristom Ratkovićem nosili su pečat slobode i nezavisnosti. Iz Pariza sam

poneo želju da kod nas ostvarim nadrealizam po svom temperamentu: da se ceo pokret ne degeneriše u intrige, koteriske dangube i takmičenja ličnih sujeta. Samouprava. Autonomija. Sloboda, sloboda, sloboda. Eto tako je došlo do stvaranja časopisa „VEČNOST“ (naslov je moj). Risto Ratković je postao urednik. Velikih subvencija od moje imućne porodice nije bilo, ali ono što smo dobijali bilo je ipak dovoljno za štamparske troškove. Kupaca i prihoda u stvari malo je bilo. Časopis smo uglavnom poklanjali. Gospodin Cvijanović je uspevao da proda možda desetak primeraka. Ali smo bili nezavisni, slobodni, samostalni. Spremali smo zajedno, svakodnevno, sledeći broj „Večnosti“; čitali smo i kritikovali između sebe naše pesme i kratke manifeste, pozivali smo na saradnju koga smo hteli. Naš život je bio toliko usamljen, čak unapred proračunato usamljen, izolovan od sredine u kojoj smo živeli, da se jedva razlikovao od sna. Čitava ta epoha saradnje i prijateljstva s Ristom Ratkovićem bila je jedan konkretizovan san, nešto mnogo „luđe“ i „šasavije“ negoli naši napisi. Nije nam bilo stalo ni do priznanja ni do uspeha. Prema uspehu i neuspehu bili smo ravnodušni. Nek nas shvati ko može i kako ume? Ta je epoha ostvarila u meni dubok, neizbrisiv trag. Ni Ratković ni ja nismo bili esejisti, teoretičari. I on i ja smo bili nespremni za životnu borbu, ali, eto, „Večnost“ nam je osigurala svakodnevni hleb i duvan, osigurala nam je ono što je za nas bilo najvažnije: slobodu izraza. Obojica smo bili prividno lenji, ali u stvari beskrajno spori. Tačnije rečeno, vanvremenski. Poezija i život su za nas bili jedno te isto. Usmeno pričanje i pisanje isto tako. Pisali smo da bismo za vreme rastanka, još više bili zajedno, da ni za tren ne iščezne naš spasonosni unutrašnji krug. Sve što je Risto pisao bilo je prećutno posvećeno meni, a moji napisi njemu. Časopis „Večnost“ je znak jednog beskrajnog, neograničenog poverenja u prijateljstvo. Naša potpuna nezainteresovanost za materijalan i moralan uspeh, čak i naša urođena nesposobnost da se prilagodimo konvencionalnoj realnosti, unapred su osuđivali na zaborav moje povremene aktivnosti u literaturi. Risto je pored svega, pa i posle svoje prerane smrti, imao sreću da njegovu pesničku sudbinu predstavi Svetlana Velmar-Janković, koja je tako savesno i s puno senzibiliteta priredala izbor Ratkovićevih stihova i napisala briljantan predgovor.

Postoji li jedna nadrealistička, automatska tehnika života? Što se mene tiče, odgovor je pozitivan. Nije svakom dano da instinktivno stvara lirske sinteze sa svim onim što more podsvesti izbacuje na obalu jedne sasvim specifične svesti, koja liči na neobjašnjivo balansiranje mesečara na rubu ponora. To tvrdoglavo, inadžijsko razvijanje te svesti, treniranje, jačanje do monstroznosti, možda je jedina tajna nadrealističke tehnike života. Često smo sanjari o svojoj agoniji, za-

mišljali sebe kako klizimo neminovno u poslednji grč. Ali ta inadžijska, nadrealistička svest nas ne napušta. Svi oko nas otrgnuti su od uobičajene tuge i ugušenog plača. Svojim nadrealističkim buncanjem sve smo ih poletno nosili u poeziju, u crni humor, u jedan urnebesni smeh, bogu, društvu i svemiru zainat.

U svom intimnom ubeđenju mogu da izjavim da sam živeo dva života. Dva? Dve stotine, bezbroj. U meni nema ni senke prekora za one koji nisu lično svesni te mnogostrukosti. Bezazleno ih sažaljevam kad ih slepilo realizma masovno povede u pakao fizičkog bratoubistva i moralnog samoubistva. Zar u ovoj svetlosti nije bilo neizbežno da svaki nadrealista, na umetničkom polju, bude istovremeno revolucionar na društvenom. Pošto nadrealistička etika teži ka ostvarenju anonimnog nadčoveka, slobodnog i krhkog, ali srećnog, i zaista ga ostvaruje, kako je onda moguće sprečiti da buržoaski red nas nadrealiste sistematski unesrećava?

Kad sam s Ristom Ratkovićem osnivao naš listić, nazvali smo ga „Večnost“, u skladu sa našom dubokom verom u nadrealističko revolucionarno stvaranje i pomoću njega u preobražaj čitavog društvenog života.

Vrativši se posle tih ferija u Beograd, pa sve do diplomiranja na Pravnom fakultetu 1928, u meni je živela fiks-ideja da se konačno nastanim u Parizu, učauren u nadrealističkoj grupi i da tu, na licu mesta, nastavim, uz Bretona, Eliara i Aragona, svoja lirska izživljavanja na francuskom jeziku.

U međuvremenu sam želeo da na maternjem jeziku ostavim neku vrstu zaveštanja, neki školski primer da se i jedan nadrealista može izraziti u okvirima tradicionalnih stihotvoračkih pravila, jedno zaveštanje dostupno svakome ljubitelju poezije. Tako se na Bohinjskom jezeru, pred poslednji ispit na fakultetu, rodila *Antena smrti*, niz romantičnih spevova, gde je veličanstvenost i velelepnot Julijskih Alpi bacila nadrealističku alhemiju u nevidljivu pozadinu. Ova moja poslednja zbirka nije nikakvo izdajstvo, nikakvo napuštanje nadrealističkih iskustava. Kao i sve ostalo što sam kasnijih godina, na zahtev prijatelja, dao u štampu, nikad ne prestaje da bude vezano za nadrealističku hijerarhiju vrednosti. U stvari, sve što sam promašio, promašio je nadrealista u meni.

Pariz, 1928.

Kad sam se posle tog prvog kontakta s nadrealistima vratio u Beograd 1925, trebalo mi je još dve godine do završetka studija. Bio sam opijen uspehom u Parizu i čvrsto rešen da se posle studija definitivno preselim u Pariz, da tamo na francuskom jeziku produžim svoju literarnu delatnost. To nisam nikome poverio. Roditeljima sam predložio da u Parizu položim doktorat i računao sam da tako neću morati da savlađujem nikakav otpor

sa njihove strane. S prijateljima iz Pariza sam se dopisivao i produžio da se intenzivno obaveštavam o aktuelnostima u literaturi. Iz razloga koji mi danas nisu više jasni, hteo sam da ostavim neku vrstu lirskog testamenta svojoj domovini, nešto što bi bilo svakom shvatljivo, nešto što bi pripadalo jednoj tradiciji s kojom nadrealizam ipak nema uske veze. Tako sam, za vreme jednog dužeg odmora na Bohinjskom jezeru, napisao duge poeme sakupljene u zbirci *Antena smrti*. Na univerzitetu sam s uspehom položio poslednji ispit, i 1928. godine našao sam se ponovo u Parizu i svim nadrealistima izjavio da ostajem. Više nije bilo Aragona da ga pratim, posle svakodnevnih rastanaka pred ručak u kafani „Cyrano“. Više nije bilo Pol Eliara da me mazi i često poziva u svoju vilu u O-Bonu (Eaux-Bonnes), gde je kupatilo bilo dekorisano morskim čudovištima iz mašte i palete Maksa Ernsta (Max Ernst). Andre Breton je bio mnogo hladniji prema meni. U toku godina mog odsustva, nadrealizam je evoluirao u jednu usku saradnju sa komunistima.

Breton je alapljivo gutao bezbrojne revolucionarne brošure ali je ipak njegova biblija bila *Moj život* od Lava Tropkog. Časopis „La Révolution surréaliste“ izmenio je naziv u „Le Surréalisme au service de la Révolution“. Moji najbolji prijatelji ležali su u zatvoru, u Sremskoj Mitrovici, i ja sam znao za cenu revolucionarne delatnosti i za hrabrost takvih ljudi u tadašnjoj Jugoslaviji. U Francuskoj, pak, sve je to bilo bezopasno, demokratija je ipak funkcionisala u glavnim linijama, nikakav politički usmeni ili pismeni stav nije vodio ozbiljnoj kazni. Breton i, razume se, cela grupa, jednoglasno su rešili da budu politički efikasni, da preseku s individualnom anarhijom, da se spoje s komunističkim revolucionarstvom. U to doba je izlazio časopis „Clarté“ koji je osnovao, već tada pokojni, Anri Barbis (Henri Barbusse). Cela redakcija tog časopisa dolazila je svakodneвно u kafanu „Cyrano“. Kao što je Breton sebe kljukao marksističkom literaturom, isto tako su se urednici „Clarté“-a energično kljukali slavnim pretečama nadrealizma, na brzu ruku čitali Lotreamona, Remboa, Nervalu, sve naše javne i tajne učitelje i „klasičare“ o kojima su ranije tek jedva čuli.

Ja sam u Beogradu video šta znači biti politički aktivan komunist. Kako je ta delatnost nemilosrdna prema svim ličnim sentimentalnim problemima. Koliko sam bio nespretni i nepripremljen za takvu poslušnost i vernost jednoj taktici i jednoj tehnici gde su požrtvovanje i borba na život i smrt totalni. Činilo mi se sasvim normalnim da jedan pesnik izrazi svoje pripadanje marksizmu ili komunističkoj partiji, ali mi se činilo apsurdnim podrediti nekoj političkoj poslušnosti ceo nadrealistički pokret.

Dušan Matić mi je u Beogradu otkrio nadrealizam. On je bio uveren da je nadrealizam od

korena do cveta najbogatija ruda poezije, pa makar i bio prividno rušilački do bezumlja, do nemilosrđa. Da u mojoj mladosti nije bilo hegemonije Matićevog učenja, ne bi došlo ni do mog susreta sa Bretonom. Da nije bilo „Moskve“, Ujevića, Drainca, Riste Ratkovića, ne bi došlo ni do neke moje „reakcije“ kad me je Breton „razočarao“, „anatemisao“.

Da nešto više kažem o tom razočarenju. Lakomnost s kojom je Breton otpočinjao svađu (i mirio se, posle prividno definitivnih prekida cepanja sa prijateljima i saradnicima, doslovno me je zbunila. Prijateljstvo, čak drugarstvo, na koje sam se u Beogradu navikao, bili su za mene neprikosnoveni, stabilni, temeljni. Kada su Eliar i Aragon slučajno bili odsutni sa jednog sastanka u kafani „Cyrano“, Breton je iskoristio priliku da o njima neprijatno i zajedljivo govori. Gotovo neprijateljski. Kao da je, i mimo svakodnevnih nesuglasica, bilo moguće i potrebno da ustraje jedna duboka saglasnost, da ustraje, ali koliko dugo i dokle? Do kojih elastičnih granica?

Odjednom sam se uplašio pred slabošću sentimentalnih veza u Grupi, tačnije rečeno, između Bretona, s jedne strane i svih ostalih, glavnih i sporednih, s druge strane. Protiviti se Bretonovim momentalnim oduševljenjima i naređenjima, značilo je osuditi samog sebe na izgnanstvo. Čitava atmosfera u Grupi ličila je na udvaranje. Moje prvobitno strahopoštovanje pretvaralo se postepeno u sve veći strah i sve manje poštovanje. Sve se to u meni začelo pri kraju mog prvog boravka u Parizu 1925. godine. Tada sam uvideo da postoji jedan nadrealistički konformizam. Prinudno prilagođavanje Bretonovoj diktatorskoj prirodi. Moje nekadašnje obožavanje pretvaralo se postepeno u prinudnu dvoličnost kao jedinu moguću samoodbranu. I sama pomisao da mogu dovesti u pitanje Bretonova dogmatična rešenja izazvala bi nesporazum, zavadu, anatemisanje. Prvobitno osećanje slobode i oslobođenja pretvorilo se u osećanje ropstva i u sebi ugušene pobune. Kad sam ponovo stigao u Pariz 1928, nadrealisti su me srdačno primili. Atmosfera u Grupi bila je potpuno zatrovana Bretonovom „diktaturom“. Tada sam upoznao Žana Kariva, najmlađeg nadrealistu, rodnom iz Bordoa, gde je njegov otac bio profesor istorije. Odmah smo se sprijateljili. Postali smo nerazdvojni. Stanovali smo u istom hotelu, provodili dane zajedno, zajedno odlazili na svakodnevne sastanke u kafanu „Cyrano“. Suviše nabijen kulturom i klasičnim znanjem, rečit, pun humora i zajedljivosti, Karivu je atmosfera u Grupi postala nepodnošljiva. Nije prošlo dugo vremena a Breton nas je obojicu izbacio iz Grupe. Istine radi treba reći da smo to izbacivanje provocirali mnogim drskostima i stalnom opozicijom protiv Bretona i njegovih direktiva. Breton je imao poseban dar da nekog naruži i omalovaži. Znali smo unapred šta nas čeka, ali nismo imali nameru da se vratimo u

stado. Kariv i ja smo se zajednički oslobodili i hrabрили jedan drugoga da spasemo našu od tog momenta povezanu slobodu. Nadrealističkih disidenata je bilo malo u to vreme. Kome da se pridružimo? Gde da saradjujemo? Da pređemo u tabor Žana Koktoa (Jean Cocteau), omrznutog Bretonovog protivnika? Naše lične simpatije nismo upućivali Koktoui i gnušali smo se svakog izdajničkog čina. Iako disidenti, bili smo ipak ubeđeni nadrealisti, s mnogim ideološkim i sentimentalnim vezama za našu Skolu.

U to vreme pada susret s Didom de Majo koji je tobož studirao arhitekturu u Parizu. Njega sam znao iz Beograda. Bio je mlađi od mene i u gimnaziji se nismo mnogo družili. Žan Kariv, Dida de Majo i ja stvorili smo jednu prijateljsku zajednicu s neodređenim planovima. Tada smo upoznali Adamova. Naime, ja sam ga na Monparnasu prepoznao, jer sam ga dva-tri puta video u kafani „Cyrano“, gde je pokušavao da ce pridruži nadrealistima, ali bez uspeha. Breton ga nije trpeo. Adamov je bio ruskog porekla. Roditelji su mu posle revolucije bili izbegli u Pariz. Bivši sopstvenik petrolejskih izvora u Bakuu, njegov otac bio je toliko bogat pre revolucije da je na kocki, rasonode radi, gubio ili dobijao čitava imanja, trospratne kuće. Adamov je bio veoma mlad, borben, revolucionarno nastrojen, oduševljen nadrealizmom. On nije imao ničeg zajedničkog sa svojom porodicom, sem što je kod nje stanovao. Izbaceni nadrealisti i nepriznati Adamov brzo se združiše. Adamov nam predstavi pesnika Kloda Sernea (Claude Seme), koji je i danas jedan od mojih prisnih prijatelja. I evo, stvorila se nova Grupa. Ideja za jedan samostalni časopis rodila se sama od sebe. Klod Serne joj pronađe naziv: DISCONTINUITÉ. I napred, da sastavimo sadržaj! Da čak nađemo neku ideološku specifičnost kako bi se što oštrije, bar u teoriji, razlikovali od nadrealista. Tu je teoriju doneo na svet Klod Serne: apsolutna beznadežnost, najcrnji pesimizam koji tako duboko uokviruje Serneovu liriku do današnjih dana. „Discontinuité“ je ličio na „dodatak“ časopisa „La Révolution surréaliste“. Čak i grafički smo sve kopirali, bezazleno, nesvesno, toliko smo bili još vezani za naša srušena božanstva. Na jedvite jade smo skupili novac za hartiju i štampariju. „Redakcija“ je bila, čini mi se, u stanu Adamovljevih roditelja. U prvom (i poslednjem) broju časopisa „Discontinuité“ nalazi ce reprodukovana jedna od retkih slika Dide de Majo. U sadržaj je stavljena cela paranadrealistička nova grupa, Adamov, Serne, Kariv, De Majo i ja. Bili su pozvani kao gosti: Žorž Neve (Georges Neveux), Benžamen Fondan (Benjamin Fondane), originalan filozof i proročanski inspirisan pesnik, deportovan i ubijen u gasnoj komori za vreme okupacije, Žorž Malkin, slikar i boem koji nikad nije mogao da se potčini Bretonovim „zabranama“ i „odobrenjima“ (važna zabrana: lunjati po Monparnasu, gnezdu svih jav-

nih i tajnih neprijatelja nadrealizma), Mišon (Michonze), talentovan slikar kome nadrealizam nije poremetio strpljenje i tehničku savest flamanjskih majstora XVII veka, i Viktor Brauner (Victor Brauner), jedini među nama kolji je uspeo u američkom smislu: njegove slike (od neosporne kreativne vrednosti) vrede danas, u dolarima, basnoslovne sume.

Prvi (i poslednji) broj „Discontinuité” pojavi se neočekivano za inat nadrealistima. „Discontinuité” je bio sasvim depolitiziran, apolitičan. Predgovor čiji je naslov bio L’AUBE N’EST PAS UNE ÉPÉE, napisao je i potpisao Klod Serne. Poslednja rečenica: Il ne nous reste plus rien (Ne preostaje nam više ništa) utapa našu ideologiju u beznađežnost, u temeljitiji nihilizam. Nadrealisti su taj stav prikazali kao izdajstvo. Oni su u to doba, a i do danas, bili protiv birokratizacije boljševičke revolucije. U borbama za prevlast u komunističkoj partiji, Breton je ostao (jedino on i, razume se, njegova verna senka Benžamen Pere) veran Trockom i „trockizmu”. Aragon i Eliar su u međuvremenu prihvatili staljinizam, odbacili trockizam kao utopiju, i razišli se zauvek sa Bretonom. Jasno je da prestajem da postojim van jedne sredine, van jednog danonoćnog upliva te sredine na moj život. Uticaji iz mladosti ostali su neizbrisivi. Počev od Maticéevog učenja, posle tolikih svetskih tragedija i krvoprolića, posle tolikih oduševljenja i razočarenja, nijedan kompromis, privremen ili trajan, nije mi unakazio jesen u Beogradu, među bakarnim lišćem na Kalemegdanu. Pre zaborava mlađih generacija ja sam prvi sebe samog stalno zaboravljao. Munjevit prolaz kroz Bretonovu grupu nije me dovoljno uputio u neizbežnu materijalnu organizaciju jednog modernističkog pokreta. Taj minimum administrativnog smisla nedostajao je svima nama u Grupi Discontinuité. Za mene je to bilo normalno, pošto u Beogradu sa Draincem i Ratkovićem nije bilo drugojačije. Kariv, Dida i ja postali smo nerazdvojni. Članovi Grupe su se razmimoilazili usled svakovrsnih kaprisa i samoopredeljenja, ljubavnih avantura, slučajnih susreta - i beskrajnih danguba. Koliko meseci, koliko godina je to trajalo? To nije važno. U biti se nisam menjao. Materijalno osiguran mesečnom „rentom” od roditelja, olimpskom ohološću prezirući svaki rad za svaki-danji hleb, bez obzira na san i na noć, čak i na uobičajen ritam obroka i sna. Kariv, Dida i ja ubijali smo sistematski astronomsko vreme. Diskutovali smo i briljantnom retorikom na sve strane razbacivali ideje i fantazije. Po svim kafanama u Latinskom kvartu i na Monparnasu bili smo poznati.

U tom danonoćnom skitanju u trouglu Sen Žermen de Pre, Latinski kvart i Monparnas, pod simboličnim vođstvom Adamova, naša se nova Grupa ipak često sastajala, kao slučajno, ali gotovo svakodnevno. Skitanja i avanture su kod svih nas bile veoma ograničene u prostoru i svodile su se, ne-

hotice, na jedan potpuno redovan, monoton saobraćaj, bez ikakvog iznenađenja. Naše skitanje i naše avanture bile su samo jedno fantasmagorično pijanstvo, jedno ringišpilsko okretanje oko jedne te iste osovine u svima nama: čežnja za svim što je nadrealno, čudesno, tajanstveno, proročansko, nepredvidljivo u životnim susretima, u takozvanoj slučajnosti. Naše su se mašte izvežbale da ulepšaju i da pretvore u mit sve što nas je oduševljavalo u teturanju od kafane do kafane. Ali su te kafane, u stvari, bile malobrojne. To su bili boemski lokali, gde bi kadikad zalutao neki prolaznik iz drugih društvenih sfera. Ni te slučajnosti nisu bile sasvim slučajne. Te duše zalutale u atmosferu boemskih kafana, u začaranom trouglu, očekivale su potajno, nesvesno, neku duhovnu pomoć, neki spas od nas koji smo jedino našim utopijama bili zaštićeni od zla i poroka. Kao da je naša beskrajna neagresivnost, naša totalna nezainteresovanost za praktičan život odsekla nokte svim zverskim mogućnostima tog života, kao da smo svojim udaljavanjem od njega iskopali jaz toliko dubok i nepremostiv da je naša nevidljiva tvrđava bila isto tako otporna u svojoj prividnoj slabosti kao i najsolidnije energijom stvorene zidine.

Pa ipak, besposličjenje je bilo samo prividno. Raskid sa Bretonom i podsvesni jed nagrizaio je iznutra Kariva i mene. Mi, izbačeni iz nadrealističke Grupe, kao i oni neprimljeni u nju, svi zajedno iz časopisa „Discontinuité”, vezani najsrdačnijim prijateljstvom, jedino smo žudno očekivali vesti iz Bretonove okoline. Te vesti, isprepletane izmišljotinama i osvetoljubivim neistinama, kružile su od usta do usta. Taj naš mentalitet je bio toliko specifičan, toliko izuzetan, u opštoj gužvi književnika i umetnika na Moiparnasu, da je ta naša nova „leteća” Grupa oko „Discontinuité” i pored tolikih rukovanja, razgovora i diskusija sa bezbroj ličnosti, često slavni, bila, mimo naše želje, fatalno usamljena, izolovana. Naša izolovanost je prestala kad smo stupili u vezu sa Grupom „Le Grand Jeu”. Nisu to više bili nadrealistički disidenti, već mladi ljudi naše generacije, još nepoznati, s ogromnim znanjem, s jednom za nas sasvim NOVOM i primamljivom filozofijom, s jednom platformom koja ni po formi ni po sadržini nije ličila na „La Révolution surréaliste”. I ličnosti i napisi u časopisu „Le Grand Jeu” bili su snažni i kreativni. Glavni urednik i direktor bio je Rože Žilber Lekont (Roger Gilbert Lecomte). Jedna od najbolje ostvarenih inteligencija koju sam sreo u životu. Visok, bledolik, s ogromnim nebesko plavim očima, aristokratskog ponašanja, beskompromisan u izražavanju svojih ideja; govorio je neumorno, besprekorno se izražavajući, razvijajući kao ćilimove više tema uporedo, vezujući ih svodovima retorike i ukrašavajući ih stotinama citata iz svetske literature, iz *Svetog pisma*, Hegela, Bergsona, Malarmea, indijskih *Upanišada*. Ono obožavanje koje sam postepeno uskra-

tio Bretonu, munjevitost se prenelo na ličnost Žilber Lekonta, ali ovog puta bez prividnog i prinudnog strahopoštovanja. Najprisniji prijatelj i saradnik Rožeov bio je Rene Domal (René Daumal). Rene je ličio na izvesne namerno gojazne i glatke figure Bude, iz drevne kineske danastije Sung. Bio je svetac. Tih, ćutljiv. Ipak je svakom i u svako doba odgovarao na pitanje. Ali kakvi odgovori. Kao da iz centra, iz najdubljih ponora zemaljske kugle izlaze glasovi probuđenih božanstava. Rožeova kultura, isto kao i njegova rečitost i njegov zvonak glas, bili su sjaj i praskavost. Domalova kultura bila je tajanstvena, vrtoglavo udubljena u ono gde se niko ne usuđuje sebe da unese: čitao je i prevodio tečno sa sanskrt, čitao je Platona i Plotina u originalu, poznavao je sve faze francuskog jezika, od XII veka, pa na ovamo. Treći u grupi zvao se Rože Vajan (Rogé Vaillant). Lekont i Domal su umrli za vreme okupacije. Vajan je umro 1965. od raka na plućima, jedini koji je postao slavan iz čitavog našeg omladinskog pokreta. Uz taj trijumvirat, Lekont, Domal i Vajan treba pridodati pedantnu i savesnu ličnost Andre Rolan de Renevil (André Rolland de Renéville). On je bio stručnjak za hindusku metafiziku i od njega nam je ostalo kritičko izdanje celokupnih dela Artir Remboa.

Grupa „Le Grand Jeu“ bila je impozantna, saradnici na visini. Ni Renevil nije više u životu. Kariv i Dida de Majo nisu više među živima. Zato mi se čini da treba bez oklevanja da beležim svoje uspomene i sećanja, da hronološki sredim najmarkantnije događaje iz tog vremena. Srećom, moj prijatelj Serne je među nama i kraj mene da osveži moje od rođenja slabo pamćenje.

Pojava prvog broja časopisa „Le Grand Jeu“ učinila je veliki utisak na ljubitelje avangardističke poezije. Literarni krugovi su bili iznenađeni, a poglavito Bretonova grupa, koja se odjednom našla pred nečim novim i borbenim, što može da dovede u pitanje hegemoniju nadrealizma.

Cinjenica da smo Kariv i ja prišli Grupi „Le Grand Jeu“, da smo bili primljeni i u časopisu publikovani, ozlojedila je Bretona koji je već duže vremena pokušavao da postigne dvostruki cilj. Naime, da čitavu Grupu „Le Grand Jeu“ privuče svojoj grupi, s tim da uslov tog jedinstva, condicio sine qua non, bude raskid s Karivom, sa mnom i sa Didom de Majo, koji je stalno bio uz mene.

Svi sastanci između Bretonove Grupe i Grupe „Le Grand Jeu“ izjalovili su se. Do aneksije nije moglo da dođe, došao je samo dan kad su obe grupe počele da se međusobno ignorišu.

Međutim, kao i „Discontinuité“, osuđen na jedan jedini, prvi broj, i časopis „Le Grand Jeu“ imao je sličnu sudbinu. I pored imućnih roditelja i finansijske pomoći raznih mecena, život Rožeov bio je „bure Dinajida“. Ulazeći u „Le Grand Jeu“, ušao sam u svet mom temperamentu sasvim stran; u svet opijuma, heroina i svih mogućih droga. Posle tri-četiri popušanih lula opijuma u Rožeovoj hotel-

skoj sobi, bilo mi je jasno da za tu vrstu ekstaze nemam smisla. Jednom drugom saradniku časopisa „Le Grand Jeu“, Holanđaninu Hendriku Krameru je to sistematsko trovanje bilo isto tako nepodnošljivo. Tada je, i pored iskrenog prijateljstva s Rožeom i Domalom, počelo jedno mnogo bliže i intimnije prijateljstvo između Kramera i mene. Jedan slikar velikog talenta, češkog porekla, saradivao je takođe u našem časopisu. To je Žozef Sima (Joseph Sima) čija je nedavna izložba bila ne samo lepa već i sa značajnim priznanjem dočekana u pariskoj umetničkoj javnosti.

Hendrik Kramer je bio najmanje petnaest do dvadeset godina stariji od svih nas. Došao je u Pariz iz Njujorka sa svojom ženom, naime prijateljicom petom, šestom ili sedmom, što nije od važnosti. Kramera smo zvali nadimkom „kapetan“. Zašto? U mladosti je bio kapetan u holandskoj trgovačkoj mornarici. Njegova supruga i dvoje nejake dece, ćerka i sin, stanovali su u Roterdamu. Najveći deo godine kapetan je provodio na moru. Kao i svi kapetani dolazio je ženi i deci retko, na kratko vreme. Za vreme jednog kratkog uobičajenog boravka u porodici, Kramer se jedne noći gotovo bez razloga probudi. U susednom krevetu je njegova žena poluotvorenih usta hrkala. Kosa joj je bila žuta, koža takođe žućkasta i pegava. Hendrik pogleda na levu stranu. U istom krevetu su spavali njegova ćerka i sinčić. Bili su lepi kao anđeli. Ali su mu bili isto tako i strani kao anđeli. Kapetan Kramer više nije mogao da zaspi. Kao da ga je nešto nateralo, on ode u susednu sobu i počeo da beleži neke haotične rečenice, bez logične veze i bez racionalnog smisla. Tako se rodi prva Hendrikova poema. On je dva-tri puta pročitao i što je više čitao, pesma mu se činila sudbonosnija od njegovog poziva, prisnija i milija od svega što je imao. Kramer savije rukopis, strpa ga u džep, tiho se opremi i na vrhovima prstiju iziđe iz kuće — zauvek. To „ludilo“ ga je odvelo u patnje, u bezbroj raskida i ljubavnih tragedija, u putovanja mnogo opasnija od onih kad je zvanično bio kapetan. Produžio je da piše poeme i pripovetke, uvek na holandskom jeziku. U međuvremenu je naučio engleski, dovoljno za razgovor i čitanje, ali nedovoljno za književno izražavanje. Isto je to bilo i sa francuskim jezikom u Parizu.

Uporedo sa bezoblačnim prijateljstvom sa Domalom i Lekontom rodi se jedno još intimnije, sa Kramerom i njegovom američkom prijateljicom Verom. „Kapetan“ je primao malu penziju od holandskog preduzeća. Više od polovine te male penzije išlo je njegovoj zanemarenoj i napuštenoj porodici. Vera, Hendrikova američka prijateljica, koju smo Kariv, Dida i ja takođe zavoleli, i sama je imala neke male redovne prihode. Oboje su došli u Pariz i nekako intuitivno prišli Grupi „Le Grand Jeu“. Zbližio nas je nekakav otpor prema uludom gubljenju novaca i vremena na opijumske veštačke sanjarije. Stvorili smo neku vrstu kolektivnog do-

maćinstva. Hendrik je odlično kuvao. Ručavali smo i večeravali zajedno. Živeli smo na svoj način skromno, ali pre svega higijenski da se nekako odbranimo od ponorske bezglavosti opijuma i toksina. To je samo praktična strana mog prijateljstva sa „kapetanom“. Ona druga, intelektualna, bila je najdublja i možda je posle Matica najjače uticala na mene. Sav naš život bio je koncentrisan na Monparnas. Između triju kafana (koje su u to vreme bile neprekidno otvorene, i danju i noću): „Le Dôme“, „Le Select“ i „La Coupole“. Naš glavni štab bio je u kafani „Le Select“. Rože je uvek stanovao u jednom od obližnjih hotela. Preko dana je vrlo retko izlazio iz sobe. Otići kod Rožea u hotelsku sobu bilo je moguće tek kasno pred veče. I mada smo uvek bili dobrodošli, za Kramera i mene je duži boravak u toj sobi predstavljao teret. To je bila opijumska pušionica tako da je i pored kaputima zapušenih vrata, iznutra duž patosa, ceo hotelski hodnik mirisao na dim opijuma. Za „kapetana“ i za mene je ipak bila prava svetkovina slušati Rožea. Njegov glas nešto malo jači od normalne potrebe, kao da je bio namenjen nekoj nevidljivoj gomili duhova (mrtvih? živih?), skamenjenih od pažnje i očekivanja. Taj medijumski govor smo slobodno prekidali, tu i tamo, nekim pitanjem, jednom od onih rečenica koje znače: „Razumem li kao što treba?“ Najrazličitije teme okretale su se oko jednog centralnog nevidljivog sunca. Jednog crnog sunca. Nije moguće odrediti udeo opijumskog pijanstva u tom začaranom svetu. Rože nam je često čitao poeme, svoje i drugih, znao je napamet mnogo stihova zanemarenih ili zaboravljenih autora. A i savremenih. I sva ta napisana poezija dobijala je neko tajno, suštinsko obrazloženje koje je bilo vezano za izvesnu tehniku, eksperimentalnu gimnastiku duha, jogu. Poezija je u Roževom učenju bila samo sredstvo, samo oruđe, put ka toj samoupravi ljudske svesti, radi njenog krajnjeg spoja s duhom besmrtnosti.

Dezorganizacija Grupe „Le Grand Jeu“ dezorganizovala je i moj život. Bilo mi je jasno da četvrti broj našeg časopisa nikad neće ugledati dana. Žilber Lekont je sve više tonuo u toksikomaniju, Domal je, naprotiv, natčovečanskom energijom prekinuo da se sistematski truje. Taj prekid je, na žalost, bio i praktično razmimoilaženje u svakodnevnom životu. On je počeo da klizi u jednu od bezbrojnih izvitoperenih religija i pseudo-metafizike, prilagođene za američke detinjaste mozgove. Takozvana „škola mudrosti“ (Ecole de la Sagesse) koju su osnovali neka gospođa i gospodin Zalcman, on ruskog porekla, ona punokrvna Francuskinja, šćepala je Domala i progutala ga. U takvom, razvoju stvari glavnu potajnu ulogu imala je žena mog najboljeg prijatelja, najdivnijeg prijatelja u čitavom mom živogu, Hendrika Kramera. Njihov zajednički život se sve više i sve žustrije bližio razvodu. Čitava ta Zalcmanova mistagogija nije se sviđala Kapetanu, pa ni meni.

Svakonoćno bdenje od jedanaest časova do zore u „La Coupole“ na Monparnasu, za stolom gde je carovao Antonen Arto (Antonin Artaud), nije više bilo most ka „Le Select“ (kafana preko puta „La Coupole“), jer je u njoj sto Grupe „Le Grand Jeu“ bio napušten. Posle tog brodoloma Kapetan i ja, uz verno, sigurno, rekao bih čak puritansko prijateljstvo, koje je nezavisni pesnik Klod Serne gajio prema nama, stvorili smo neku grupu bez platforme, bez časopisa, bez ikakve tehničke i materijalne organizacije. U to doba pada moja saradnja u jednom broju časopisa „Le Cahiers jaunes“, koji je bio posvećen filmskoj umetnosti i koji je u celini redigovao Serne. Antonen Arto je takođe dao svoj prilog za taj broj. Kada sam u kafani „La Coupole“ pročitao Artou moj članak, on me žestoko izgrdi zašto sam tako lenj, zašto tako malo radim? Teško mi je bilo da objasnim ono moje neizlečivo, da nisam u stanju da napišem nešto što mi nije poručeno, što ne očekuje moj intimni krug prijatelja.

Kada sam u Parizu upoznao svoju prvu ženu, poreklom Holandanku, Kramer je bio spreman da napusti Pariz i otputuje u Kanadu. Njegov definitivni odlazak, tako daleko i na neodređeno vreme, bio je za mene katastrofalan. Nikog više da mi otvori oči i da mi pomogne da ih držim otvorene u brodolomu Grupe „Le Grand Jeu“, pred titanskim genijem Antonen Artoa, kome nisu bili potrebni saradnici, već samo obožavaoci. Moj prvi brak i seoba u Hag usko su vezani za Kapetanov odlazak u Kanadu.

U Hagu počinje nešto za mene sasvim novo. U zemlji čiji jezik još nisam razumevao, nemajući čak ni sa sopstvenom ženom dubljeg intelektualnog kontakta, naterivao sam sebe da stalno, neumorno, čitam i pišem na francuskom jeziku. Redovno sam se dopisivao sa Kapetanom u Kanadi i sa Serneom u Parizu. Retka Domalova pisma bila su odjek i poziv u školu mudrosti. Posle dve godine Kapetan je rešio da se vrati u Evropu i ja sam ga sačekao u Roterdamskom pristaništu. Taj susret je tema moje poeme „Dobrodošlica Kapetanu“ koja je prvi put izišla u marsejskom časopisu „Les Cahiers du Sud“. Koristeći priliku što je jedan rođak moje žene imao štampariju u Hagu, pripremio sam zasebno izdanje tog dugačkog speva u 150 primeraka na finoj hartiji. Brošuru sam slao i poklanjao prijateljima i poznanicima. Povodom nje dobio sam mnogo pisama, među kojima od Maks Žakoba (Max Jacob) i Gastona Bašlara (Gaston Bachelard) čije su pohvale delovale na mene tako da me, i pored izolovanosti u kojoj sam živeo, nije napustilo samopouzdanje. Na spoljnu formu moje poeme očigledno je mnogo uticao Sen-Džon Pers (Saint-John Perse). Meni je ta forma izgledala pogodna da u nju komotno ulijem ne samo svoj lirizam već i svu „mudrost“ kojom me je Kapetan hranio tokom godina naših razgovora i prepiski.

U literarnu formu, u stil te prividno Sen-Džon Persovske retorike ubrizgao sam, bez stida i bez kočnice, sva svoja nadrealistička iskustva i tvrdo-glave navike, igre reči i nestašne slobode s jezikom i logikom. Kapetanova „mudrost“ bila je slična Rembrantovom hvatanju ukoštac sa životom i sa smrću. Pred životnim uživanjima, pred čitavom prirodom, pred okeanom i pred čovečanstvom, pred ljubavlju i njenim ranama, ni pred čim ne treba strahovati. Tako je i meni bilo lako da napustim sve literarne predrasude, da automatski zaboravim i da ne vodim više računa o modernom i nemodernom, da se čuvam svega pročitano, a nepreživljenog, da mi se unutarnje oko više nikad ne zaslepi nametnutim falsifikatima svoje sopstvene ličnosti.

Zaprepastio sam se kada sam jednog dana u dnu kafane „Le Select“ ugledao Adamova; duže vreme sam ga posmatrao, pisao je i nisam hteo da mu smetam. Odjednom mi je bilo jasno zašto je njegov rukopis tako čudan, tako nestabilan, nejednakih slova, pa ipak tako čitak, kao naštampan. Dok je Adamovljeva ruka letela po hartiji, njegove su oči kružile po kafani, posmatrale svakog ko ulazi i ko izlazi. Nezaboravne ogromne Adamovljeve oči kao da su odjednom naišle na svoju nadljudsku primenu da stalno ostanu otvorene pred životom i njegovim neiscrpnim ponorima.

Danas je Adamov slavan u čitavom svetu, njegovo pozorište i njegove koncepcije o pozorištu zaslužuju tu slavu. Materijalno, danas Adamov više ne oskudeva. Ali u moje holandsko doba nije bilo tako.

Iako ruske kulture, Adamov je bio poreklom Jermenin. U Hagu sam bio pročitao Platonovu legendu o Er Jermeninu, jedinom čoveku koji se iz carstva mrtvih vratio među žive. Adamovljeva noćna, avetinjska pojava u mojoj sobici i Platonova legenda, našli su u meni tajno, duboko srodstvo. Od banalnog događaja pozajmice i poklona u poemi nije ostalo ni traga. Ostala je jedino moja vizija, lirska i metafizička, ostao je jedino mit, ne samo Platonov već i mit o mojim okultnim telepatskim odnosima s jednim prijateljem koji, kao i svi moji prijatelji, prodire više ili manje u svet nadrealnog i uspinje se do stepena nerealnog.

Ta prirodna potreba mitologisanja čini mi se da je kod mene urođena, neiskorenjiva, i uliva mi, još i danas, ravnodušnost prema svim postojećim religijama.

Poezija, naime lirika, ostala je za mene jedini moguć ljudski čin koji individualnog čoveka može da poveže sa istorijom svemira, da mu nešto došapne od smisla i besmisla njegove neminovno tragične sudbine kojoj nema logične utehe. Lirika, poetsko reagovanje na radost i bol, na uživanje ili na gorčinu telesnih i duševnih patnji nije ni uteha ni objašnjenje. Lirski čin vodi u neizmernost koja je izvan i iznad svega toga.

Pošavši od nadrealističkog otkrovenja u svojoj ranoj mladosti, nikad nisam prestao da verujem u moć reči. Ta je moć magijska, kao što je rekao Pol Valeri (Paul Valéry) „između zvuka i smisla“. Još uvek verujem da je za pesnika od presudne važnosti da iz plitkog, puzavog, praktičnog, racionalnog upotrebljavanja prenese reč u čistotu prostora, „između zvuka i smisla“.

Grupa „Le Grand Jeu“ bila je ušla u svoj moralni raspad. U toj Grupi, Hendrik Kramer („Kapetan“) bio je moj najprisniji, najintimniji prijatelj. Preko njega sam, u Parizu, gde je bila došla na kratko, upoznao jednu ženu i to čudno poznanstvo, nimalo romantično ali dosta hitno, pretvorio u brak. Porodaca, društvene veze, i veliki, raskošan stan moje žene nalazili su se u Hagu. Sve to napustiti, za nju je predstavljalo zamršen i težak problem. A za mene, da i dalje stalno živim u Parizu nije više imalo smisla. Kramer je bio napustio svoju ženu Veru i oputovao u Kanadu, s jednom drugom. Odmah posle Kapetanovog „bekstva“, Rene Domal se ponudi velikodušno i iskreno (tu iskrenost treba naglasiti) da bude kraj Vere, da nije sama, jer nam se svima činilo da je ona na rubu samoubistva. Tako je Domal provodio dane i noći u Kramarovom, naime u Verinom stanu. Tada je i Grupi kucnuo poslednji čas: počelo je „ideološko“ razmimoilaženje između Domala i Rože Žilber Lekonta. Raskid sa Vajanom je već ranije bio svršen čin. U tom raskidu ideološki razlozi su, pak, bili pravi, duboki. (O njemu postoje objavljeni, štampani dokumenti.) I pored sve stravičnijeg utapanja Lekonta u toksikomaniju, njegovo neprestano druženje sa Domalom davalo je neku vrstu garantije za dalji opstanak, pa možda i preporod Grupe. Lekont je neočekivano ostao sam. Domal se izolovao u „bračni“ život sa Verom. Dida de Majo se vratio u Beograd. Žan Kariv je kao lektor francuskog jezika otišao u Getingen. Meni, dakle, nije ostalo ništa drugo nego da se preselim u Hag.

Iz Haga, gde sam mlitavio od dosade i usamljenosti, počeo sam da se dopisujem gotovo svakodnevno sa pariskim prijateljima, čak i sa Domalom, iako ređe nego sa ostalima. Sa Kramerom pak najviše i najsvesrdnije. Isto onako svojski kao što su bili naši beskrajni razgovori. Iz te prepiske i tih razgovora sve sam, u nastupu radosti i valjda nadahnuća, strpao u poemu „Dobrodošlica Kapetanu“, kada se on posle oko dve godine vratio iz Kvebeka i ostao mesec dana u Hagu. Sa Serneom i Adamovom sam mogao da osvežavam drugovanje odlazeći, otprilike svaka četiri meseca, u Pariz na dvonedeljni boravak. Odsedao sam u jednom hotelčiću na Monparnasu gde je stanovao Serne. On je bio iskreno oduševljen poemom „Dobrodošlica“, i pomagao je pri „šlifovanju“ mog prvog na hartiju, i bez preoštne kontrole, zapisanog teksta. Kramera sam posle njegovog povratka iz Kanade ponovo izgubio iz vida. Otišao je u Južnu Francusku sa jednom mladom ženom,

Eleonorom, mnogo mlađom od njega. (Eleonora i Hendrik Kramer su za vreme okupacije zajedno deportovani u koncentracione logore i potom razdvojeni. Eleonora se posle oslobođenja vratila u žalosnom fizičkom stanju. Kapetan je u svom logoru ubijen zajedno s milionima drugih. Eleonora je Jevrejka, Hendrik ne. Bili su zajedno uhapšeni kao članovi jedne antihitlerovske organizacije, kojoj su aktivno pripadali. Eleonoru već godinama nisam srećo. Mislim da je još živa i da je činovnik u Pariskoj radio-stanici.)

No da se vratim na predratno vreme i na još jednog mog bliskog prijatelja, Adamova.

Dopisivati se iz Holandije s Adamovom nije imalo mnogo smisla. Nije odgovarao na pisma. Njegove adrese bile su nestalne i nesigurne. Serne ga je često viđao na Monparnasu. Bivao bi uvek blagovremeno obaveštavan o tačnom danu mog dolaska u već domaći hotelčić u ulici Delambr, iza kafane „Le Dôme“. Isto tako redovno Adamov se pojavljivao u mojoj sobi da me poseti, pozdravi i zatraži novac koji sam mu uvek i sa zadovoljstvom, već godinama, davao. U to vreme Adamov je živio bludno, u potpunoj seksualnoj anarhiji i postao je nerazdvojni prijatelj usamljenog Lekonta. Do poslednjeg daha se sistematski ubijao toksikomanijom. Serne i ja smo provodili sve vreme zajedno, bratski, bez materijalnih briga, diskutujući o uobičajenim opštim i ličnim problemima, gotovo nikad ne napuštajući jedan kvadrat od sto metara između stanice i Rotonde. Bili smo sasvim slobodni, nezavisni, spremni na najskupocenije dangube, neograničene razgovore i susrete sa poznanicima oko kafanskih stolova. Kad je bilo lepo vreme, silazili smo do Luksemburške bašte da se prošetamo u zelenilu. Jednom prilikom kada me je Serne dopratio do hotela, bilo je, valjda, oko tri sata posle ponoći. Tek što sam legao, kad neko zakuca na vrata. Adamov! Izvinjava se što dolazi u ne vreme, lunjao je do sada, bog će znati s kim i gde; bojao se da me u vreme kad on ustaje neće više naći, a potrebna mu je hitna pomoć; ima silne dugove, i ako ga izbace iz hotela, ostaće na ulici bez krova nad glavom. Izgledao je zaista strašno, avetinjski. Nije bilo potrebno da se mnogo izvinjava. Sve je ostalo uobičajeno, naviknuto, gotovo po pravilu tako. Bez ironije rečeno, Adamovljeva poseta me je obradovala; radovao sam se što sam u mogućnosti da ga još jednom izvučem iz škripca. On mi se jedva zahvali na novcu; i to je spadalo u pravila igre između njega i mene. Šta mi je bilo, ne znam ni sada, ali mi se omače i rekoh: „Adamove, dragi, znam i da me iskreno voliš, a ne samo da ti treba moj novac, ali zar ti nikad nije palo na um da bar jednu sitnicu učiniš meni u korist ili meni za zadovoljstvo. Simbolično. Da mi pokloniš, na primer, jednu ukradenu knjigu ili da me upitaš treba li mi štogod?“ Odgovor je bio dirljiv. Da imam potpuno pravo. Iskreno me i dostojno zamoli da mu oprostim. Kada se oprostio sa mnom i izišao

iz sobe, zastideh se svojih reči. S nekom vrstom griže savesti, zaspao sam. Bila je već zora. Iz najdubljeg sna, probudi me ponovno kucanje na vrata. Opet Adamov! Nosio je ogroman paket novih novcatih knjiga. „Navratio sam u lager izdavačkog preduzeća Denoel (Denoël). Tamo poznajem dobro nadzornika. Evo, Moni, sve mi je on to poklonio. Imao si pravo, i to još kako! Ostavljam ti sve ove knjige. Sad i ja idem da se odmorim, mirnije savesti. Izvini još jednom i oprosti. Hajd' sad, produži da spavaš!“ Zatvoriše se još jednom vrata iza Adamova. Bio je samrtnički bleđ. Njegove ogromne divne crne oči kao da su se otvarale za nevidljivo; u njima sam naslućivao nešto od drugog sveta, visoko *iznad* moga poimanja, duboko *ispod* moje podsvesti.

Spomenuo sam da sam pročitao legendu o Er Jermininu, i sada se uzbuđujuća i uzbuđljiva Adamovljeva poseta sjedinila, izjednačila, potpuno se preplitala s drevnom legendom. U to doba, iz detinjaste osetljivosti, Adamov se bio odrekao svog krštenog imena Artur i zamenio ga sa Ernest. Potom je i Ernest skratio. Potpisivao se i zvali su ga Ern. Nije li se Er povampirio u Erna? Sve ostalo došlo je samo po sebi. Moja poema je tako bila zamišljena i napisao sam je gotovo pod moranjem. Da se nekako otkupim za svoje ružno, čitinsko prebacivanje i sitničarstvo prema prijatelju koga sam voleo upravo takvog kakav je. U meni je duboko ukorenjen nagon isključivosti i da do obožavanja uznosim ličnosti koje volim. Tako jedino znam da volim. Strmoglavio i tvrdoglavio.

Moje prijatelj pesnik Klod Serne, kome, srećom, rat nije uništio biblioteku, pronašao je dva broja zaboravljenog časopisa „Les Cahiers de l'Etoile“. U njima je našao jednu moju poemu i tekst o slikaru Žozefu Šima. Za mene, koji sam bio potpuno zaboravio i na časopis „Les Cahiers de l'Etoile" i na poemu „L'Engastrimythe“, danas ta poema ima karakter otkrovenja. Evo zbog čega: pada mi na pamet ono što se zove *igra reči*. Igra, koju je nadrealizam tako ozbiljno shvatio i tako sistematski upotrebljavao i zloupotrebljavao. Među mnogima i ja. U poemi „L'Engastrimythe" ja sam, čini mi se, najreljefnije, najsrećnije, ujedinio nadrealističku „igru“ reči, njihovo oslobođenje zajedno sa nadahnutim neproračunatim mitom. Simbolika, psihoanaliza, sva kritička tumačenja postaju jedna igra, kombinacija i permutacija ideja bez krvi i bez korena. A mit ostaje netaknut, bogatiji od svega što se o jednoj igri može promozgati. Mislim i osećam da je bez te poeme moja knjiga osakaćena. Pre svega godina 1930. To je bila epoha moje integracije u Grupi „Le Grand Jeu“. Rože Žilber Lekont, Rene Domal, Rože Vajan, Rolan de Renevil nisu bili nadrealisti. Njihova ideologija bila je veoma bliska hinduizmu, jogi, totalnom preziru prema životu. sistematskom samoubistvu i utapanju u nirvanu. No ideologija Grupe „Le Grand Jeu“ bila je strana mom temperamentu, koliko god

da sam osećao duboko prijateljstvo prema celoj grupi. Nadrealista sam bio i nadrealista sam ostao. Kao nadrealistički disident, odbacujući svaku šablonsku stilizaciju, ne vodeći više nikakvog računa o racionalnom ili iracionalnom, dao sam maha jednoj ličnoj intuiciji: da ono što se zove *igra reči*, kad se dotera do krajnjih granica, vodi u jedan potpuno kristalan, nov, koherentan, oduševljavajući svemir. Nemajući vremena da pesmu prevedem na srpski, ja sam insistirao da ona i bez prevoda bude uneta u ovu zbirku.

Entre l'oiseau et l'homme-homard le serin et le Serein, to je matematički dokaz da igra reči čudotvorno, kad je u nju ulivena vera i oduševljenje, nije više igra ili baš jeste igra kao kad se božanstva igraju u stvaranju svetova.

Isto tako reč *l'homme-homard* u meni su se spojile dve reči, dva bića: l'homme — čovek, i homard — jastog, l'homme-homard.

Stvari nisu tako jednostavne.

Poema „L'Engastrimythe“, sada se sećam, bila je namenjena jednom broju časopisa „Le Grand Jeu“. Ali Lekontova nesposobnost za praktičan život i za svako tehničko rukovođenje (on je bio direktor) izazvala je odugovlačenje u pogledu redovnog izlaženja časopisa i ja sam poemu dao jednom drugom časopisu čiji je direktor bio Karlo Suares. S mistikom Krišnamurtija i njegove okoline, nisam imao nikakve veze. Jasno je da nikakve veze nisam mogao imati s jednom vodnjikavom mistikom, prilagođenom mentalitetu antikonvencionalnih bogatih Amerikanki, koje su u Krišnamurtijevom učenju na brzu ruku našle jednu sopstvenu konvencionalnost, jednu šablonsku religiju. Ali je prvi deo poeme „L'Engastrimythe“ do stiha *J'appellerai HOMME-HOMARD l'homme qui s'est transmué en homard* potpuno natopljen metafizikom Grupe „Le Grand Jeu“, iako sam tu metafiziku integrisao u svoje sopstveno vizionarstvo. U svoju sopstvenu krv, u svoje sopstveno nadahnuće, druge reči nema. Časopis „La Révolution surréaliste“ nikada ne bi tu poemu ni primio ni štampao. Ona nije bila napisana samo za „Le Grand Jeu“, već se u danonoćnom druženju sa Lekontom, Domalom i Renevilom rodila i sazrela, ali bez ikakvog njihovog uticaja na stil. Ta je poema moja lična sinteza onog što nisam ni hteo ni mogao da napustim iz nadrealizma, i onog što sam dobrovoljno primio i prisvojio iz metafizike „Le Grand Jeu“. Ta je metafizika u njihovim mnogobrojnim proznim člancima bila briljantno izražena. No ničeg programskog u toj poemi nema. Ako u njoj ima neke filozofije, ona je isto toliko nehotična. isto toliko spontana i nekontrolisana kao i sama igra reči, koja me je tu, srećom, odvela u ličnu mitologiju, za čiji izraz drugog puta i načina nije moglo biti.

U toku celog mog pesničkog ogleđanja ima neke vrste koketiranja s metafizikom, i to koketiranje izgleda kao neka *igra*, samo izgleda. Iz

tolikih stranica pročitanih u raznim filozofskim sistematizacijama ostalo je živo samo ono što sam mogao lirski da izrazim. Dosta maglovito, dosta nespretno, dosta neozbiljno, pa ipak tragično.

Pariz, 27. oktobar 1966.

Od 1932 (kada sam se konačno preselio u Pariz), moj srpski jezik ostao je kao skamenjen. I sad osećam strah i zebnju da se na njemu izražavam. Zebnju, strah, pa ipak uživanje. Čitav jedan svemir, više od trećine stoleća zaspao, mamurno se budi. Vrhom pera, kao vrhom do belog usijanja zaoštrenog noža, ja sad neumorno režem gustu, potpunu tminu. Slovo po slovo, reč po reč, grebem i grebem po takozvanoj Prošlosti. U stvari, čini mi se da tu Prošlost sam stvaram, pretvaram i sebi utvaram da bih samo retka i sudbonosna sećanja mogao u njoj da vaskrsnem, da ih nekako hronološki uokvirim i ograničim vremenom i prostorom. Sećanja, u suštini priviđenja, isto tako maštovita kao što su mi u mladosti jedino moje iluzije bile spasonosne, privedno neozbiljne.

Andeo smrti sklopiće uskoro svoja krila nada mnom. Tada ni prošlosti ni budućnosti za mene više neće biti. Danas mi je jasno zašto smo Risto Ratković i ja nazvali naš skromni mladalački listić „VEČNOST“. Budućnosti uistinu ni tada nije bilo, pošto je sve začeto ostalo nedovršeno, za Ristin prekratak život i za moj predug, možda, s obzirom na malokrvnost moje stvaralačke delatnosti. Kao bakrorescu na glatkoj nemoj bakarnoj ploči, reči i rečenice mog maternjeg jezika vaskrsavaju ne samo bukvalni smisao već i besmislenost pamćenja i zaborava. Život ovih mojih zarđalih srpskih reči bio je samo uspravan, onesvećen. One su čarobnim štapom poezije služile izražavanju podsvesnih oluja, otelotvorenju snova i snoviđenja, vrtloga i vrtoglavice ludila i spasa od ludila. Reč i rečenica mog maternjeg jezika ovaploćuju u isti mah i smisao značenja i smisao beskonačnog groblja, gde svaki zaborav može da se povampiri u zračno sećanje, gde svaki mrtvi prijatelj iz zajedničke mladosti vaskrsava. Ljubav i prijateljstvo ne trpe perspektivu udaljenosti ni administrativnu biografiju. Suštastvenost, bitnost, prijateljstva i ljubavi, uništeni su kad se srce i duša razvedu s pamćenjem. Posle skoro četrdeset godina provedenih van zemlje, vi svi, pesnici i prijatelji iz moje mladosti u Beogradu, vi koji niste više među živima kao Ujević, Ratković. Drainac. Vinaver, u meni ste besmrtni do poslednjeg mog daha, kao i vi koji još živite, nešto stariji ili nešto mlađi od mene, daleko od mene, duboko u meni. Mrtvi i živi, vi ste za mene svi "večno živi, istovetnim besmrtnim životom grčevitog odbacivanja svega što se protivi slobodi ljudske ličnosti i slobodi stvaralačkog duha. U punoj šezdeset trećoj godini života (rođen sam 27. septembra 1904. na Terazijama) događa se neko ironično čudo sa

mnom. Govorim o sebi kao o nekom zaboravljenom uzgredniku u književnosti čiju sam delatnost potpuno izgubio iz vida. Glavno izražavanje tog književnika je poezija. Nema sumnje, dela su mu štampana i potpisana mojim imenom. Sve se događa kao u polusvesti sna. Ko je taj bivši JA? Ni potpuno postojao ni sasvim ne postojao. Njegov jezik je neka vrsta beogradskeg dijalekta, svojevajno i nepotrebno opterećen galicizmima. Budimo čestiti: u odnosu na nasleđeno bogatstvo srpskog jezika nepotrebno preinačenog tuđinskim izrazima. Pa ipak se osećam potpuno odgovoran za tog povampirenog Moni de Bulija. On mi je dozlaboga prislan i stran, istovremeno. Moj prvi univerzitet je bila „Moskva“. Ta navika i taj magnetizam kafanskih grupa nisu me napustili u toku čitavog života. Kada mi je za vreme bezbrojnih šetnji alejama Kalemegdana, u inspirisanim i hipersenzibilnim intelektualnim razgovorima, Dušan Matić otkrio nadrealizam, rekao mi je, sećam se kao da je to bilo juče: „Nadrealiste prave romane sami sa sobom. Oni ih ne pišu već ih doživljavaju sa živim bićima!“

Danas mi je nešto jasno: poezija je sastavni deo romana mog života. Taj roman sa ljubavima, s prijateljstvima, sa oduševljenjima i razočarenjima, sa ženidbama i razvodima, sa decom i unucima, nikad nije prestao biti jedan niz nepredvidljivih posledica u kojima moja volja baš nikakvu ulogu nije igrala. *MENE JE ŽIVOT NOSIO I SAMO TAKO NJIME NOŠEN JA SAM GA PODNOSIO.*

Podnosim ga još i danas, izanđao i mator, ali ipak opčinjen žiškom svoje neugasive vere u poeziju života i život poezije. Ja nikad ništa nisam zapisao a da mi to nije traženo. Kada mi je u „Moskvi“ Rade Drainac potražio da mu nešto dam za drugi broj časopisa „Hipnos“ bio sam strašno uzbuđen. Nekako sam skrpio i sastavio „Doktor Hipnisona“. Matiću se dopao drugi deo naslova: Tehnika Života. Kada sam Raki doneo u „Moskvu“ svoj rukopis, on ga brzo pročita i uzviknu: „Nisam se tome ni toliko od tebe nadao! Biće to najinteresantnija stvar u časopisu.“ Do tog trenutka nisam za Drainca bio ništa drugo do jedan simpatični buržoaski renegat koji će materijalno osigurati izlazak drugog broja „Hipnosa“. Sve oglase na početku i na kraju časopisa sakupio sam kod prijatelja porodice Buli, trgovaca beogradske čaršije. Ostatak novca za hartiju i štampanje lista poklonio je moj otac. To je ipak bilo, za naše prilike, čudo: da se jedan beogradske gazda ne protivi, već da čak pomaže literalne ludorije svog sina.

Roman mog života nije sudbina jednog pesnika, već jedna pesnička sudbina. Sve moje „Ljubavne avanture“, bilo ih je sijaset, sve moje duboke ljubavi, bilo ih je malo, previše je prstiju na jednoj ruci da se prebroje, sva moja prijateljstva i oduševljenja ponavljaju jedan te isti ciklus, izražavaju jedan te isti temperament, ili odsustvo temperamenta. Nije moje da presudim.

Neposredno pred moj odlazak u Holandiju mojoj tamo udatoj kćeri, avgusta meseca, došla je da me poseti Mira de Majo, udovica mog dragog prijatelja iz mladosti Dide de Maja. Putovala je u London, u posetu jednom rođaku. Zadržala se u Parizu samo da bi se videla samnom. Sa njom je došlo nekoliko njenih prijatelja, a u mom antikvarskom dućančiću bilo je publike. Sta smo mogli u takvoj situaciji da govorimo o Didi? Ma koliko bili iskreno uzbuđeni i ožalošćeni, ipak smo izgovarali samo obične površinske reči o jednoj tako originalnoj ličnosti, o jednom tako čudnom karakteru kakav je bio Dida de Majo. Karakter i osetljivost, jednom reči ličnost strana do nastranosti, pa ipak toliko privlačna, tako neuporediva. Godinama je Dida bio moj prisni prijatelj u Parizu. Godinama smo se, za duže vreme, gubili iz vida. Teško je bilo naći slikara koji je tako retko slikao kao Dida, teško je bilo naći književnika koji je tako retko pisao kao ja. U toj jalovosti, ko je na koga uticao? Teško je na to odgovoriti. I nije ni važno. Mladost, ludost? Mudrost? Lenost? Svesnost? Trema? Iluzija svemoći? Izlišna prestrogost prema sebi? Ili jednostavna slabost inspiracije kod jednog i kod drugog? Naše, takozvane najlepše godane života (Dida je bio dve-tri godine mlađi od mene) utrošili smo poglavito u kafanske diskusije, s našim zajedničkim prijateljima, umetnicima i književnicima, i u međusobnim razgovorima u kojima smo jedan drugom poveravali naš donžuanizam, naš pakleni svet jalovosti. Živeli smo tobož burno, a u stvari to su bile bure u čaši vode. Donžuanizam je aždaja nezasitljiva i obmana slična inflaciji u ekonomici — sve se vrednosti otrcavaju i valjaju nizbrdicom, u bankrotstvo. Osmeh koji se pretvara u cerekanje žalosniji je i gori od plača. Srećom nije sve bilo tako strašno i beznadežno u našoj dangubi. Humor je bio naš spas. Ipak smo bili naivni, ipak smo, kroz sva iskušenja i izlišna eksperimentisanja, zadržali netaknutu u nama jednu duboku veru u sve ljude zajedno i u svakog pojedinačno, sačuvali smo jednu moralnu istinu. Istina? Iskrenost? Nije lako kod umetnika odvojiti pojam od osećaja. Bezobrazni, duhoviti, elegantni, paradoksalni, šarmantni, tajanstveni, mistifikatori i misticirani dragovoljno, mitomanijaci (gde prestaje laž, gde počinje mitomanija), bili smo godinama, Dida i ja, u očima naših prijatelja i poznanika, otelovljenje neke vrste anarhističke otmenosti i heroizma, na granici svih principa i kategorija.

Dida više nije među nama. Hoću da bar deo njegovog života koji je proveo kraj mene ostavi jednu zasluženu, svetlu uspomenu. Sva ta danguba, taj cinizam, ta tvrdoglava besposlenost, to kapriciozno rasparčavanje u sto raznih protivrečnih pravaca, to *izbegavanje* našeg zanata, sve je to bilo samo maska i štit za našu izuzetnu tananu osećajnost. *Par délicatesse j'ai perdu vna vie.* Taj stih Remboa u potpunosti važi za Didu, a verovatno u velikoj meri i za mene.

... Bio sam još veoma mlad, dve ili tri godine pred maturu, kad mi je Dušan Matić prebacivao da hodam kao stari penzioner, da ne koračam unapred, da se nekako „vučem“ po stazama Kalemegdana. U to doba su starost i smrt za mene bili apstraktni pojmovi, ali tragikomedija je u tome da se ni danas ni u čemu nisam „popravio“, da se i danas „vučem“, s tom razlikom što sam već ostario i što se smrt statistički približava i neminovno upisuje u krvotok. Danas mi je smrt prisnija, mnogo prisnija nego nekadašnji strah i užas od nje. Ni uteha, ni spas. Ni sram, ni čast. Ona je sada već tu, u meni i oko mene, opipljiva, šeretski zabavljena da životu podvali, da mu se đavolski podsmehe, da mu skrha kičmu podlački, s leđa. Kad sam na Bohinjskom jezeru našao naslov *ANTENA SMRTI* za svoju zbirku pesama, to su za mene bile još milozvučne reči, jedan naivan simbol mog poverenja u stvaralačku moć mašte koja briše granice između smrti i života. *ANTENA SMRTI* je u mom naivnom rečniku značila antenu života, kome je telesna smrt samo maska; ljubavnici zajednički odu u smrt da ih ljubav ovekoveči, da se sjedine u ljubavi.

Još nešto: više mi nije žao što sam toliko ljudi, toliko događaja zaboravio. Sada mi se taj zaborav pričinja kao neki sveti štit koji mi još i danas dopušta da kroz zadivljujuću mrežu prinudnih poslušnosti i pokoravanja prokrijumčarim svoju veru u poeziju i u njenu svemoć.

Solomon Moni de Buli (Beograd, 27. septembar 1904-Pariz, 29.mart 1968) bio je srpski pisac jevrejskog porekla. Pripada grupi avangardnih srpskih pisaca između dva svetska rata. Pravo ime mu je Solomon Buli, ali je još na početku književne karijere uzeo umetničko Moni de Buli (Monny de Bouilly).

Anarhistička biblioteka

Marija Stefanović

Ana Šomlo ***Milenina pisma Kafki***

U stvarnosti ništa nije izgubljeno, a u svetu duhovnosti i umetnosti – sve je moguće. (Up. Garonja Radovanac 2010: 368)

Rukopisi ne gore. (Majstor i Margarita)

Ana Šomlo (1935) pisac, prevodilac i novinarka, rođena je u Negotinu. Diplomirala je Orijentalnu filologiju i književnost (grupa za arapski jezik) na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Boravila je dve godine na studijama u Jerusalimu radi dodatnog učenja i usavršavanja znanja u oblasti arapskog i hebrejskog jezika. Prvi roman objavila je 1980. godine pod nazivom *Lea Štraser*. Objavljivala je i kratke priče u *Književnoj reči*, *Književnim novinama*, *Poljima*, a oglede i prevode iz savremene hebrejske književnosti u časopisu *Književnost*, *Trećem programu Radio-Beograda*, *Književnoj reči*, *Književnim novinama* i u časopisu *Pismo*. Kratke priče prevedene su joj u Izraelu. Od 1992. godine živi u Izraelu, u mestu Natanija, nedaleko od Tel Aviva. (up. Garonja 2013: 81; Šomlo 1988: 274)

Iz pozamašnog i raznovrsnog opusa koji je svojoj zemlji, iako više ne boravi na njenom tlu, ostavila na dar, a posredi su već pomenuti romani, zbirke priča, prevodi, ali i rečnici i udžbenici³, izdvaja se jedno romaneskno ostvarenje vredno svake pažnje. Reč je o romanu *Milenina pisma Kafki*, koji je objavljen 1988. godine u *Književnoj zajednici Novog Sada*, tada gotovo neprimećen, ali, sa odlikama dela kojim bi se podičile veće i razvijenije književnosti od naše. On je u vreme svog pojavljivanja predstavljao ne samo očiglednu novinu i prevazilaženje standardnih okvira i potencijala, pomak domaćeg tadašnjeg jugoslovenskog romana, već i svetski korespondentno delo. (up. Garonja Radovanac 2010: 365)

Roman je zamišljen i ostvaren kao prvorazredna mistifikacija⁴ u jednom razdoblju kada se u književnosti, pod uticajem zapadnih pisaca, pojavio i učestalo koristio jedan pripovedački postupak, ili manir, motiv „pronađenog rukopisa“. Taj okvir bio je polazište za preispitivanje pojava unutar književnosti na makro i mikro planu. Ideja da se izgubljeni rukopis, kao npr. komad hartije, delo, pismo, odlomak iznenada pojavi ili pronađe, pa da se na osnovu njega izvrši rekonstrukcija priče koja je u pozadini tog „arheološkog predloška“, bila je polazište i priče koju je želela da ispriča, u svojoj interpretaciji, Ana Šomlo. Inspiracija za nastanak ovog oneobičenog romana zatekla ju je sasvim slučajno, kako i sama govori, jedne majske večeri, godine 1973. kada je u razgovoru sa Zoranom

Gluševićem otkrila da čita Kafkina pisma Mileni. U tom slučajnom dijalogu sagovornik je komentarisao:

„To su najlepša ljubavna pisma! Šteta što su Milenina pisma zauvek izgubljena.” Anina replika bila je kategorična:

„Nisam sigurna u to, napisaću ih ponovo” sa dodatkom u vidu unutrašnjeg preispitivanja i zaključka:

„Rekla sam, ubeđena da ništa ne može zauvek da nestane. [...]

Odgovoriću na Kafkina pisma...” (Garonja 2013: 92)

I nije nestalo. Umesto rezignacije i prihvatanja činjenice da su prava, autentična pisma Milene Jasenske Polak, osim nekolicine njih, zauvek izgubljena u vrtlogu vremena i istorije, Ana odlučno prihvata da na osnovu realne priče i stvarnih prototipa izvrši izvesnu rekapitulaciju odnosa između dvoje ljubavnika i njihovog odnosa koji je ostavio velikog traga u književnosti, samo na osnovu objavljenih Kafkinih pisama upućenih Mileni.

„U ljubavnoj prepisci sa F. Kafkom, autorka sugestivno, snagom vanredne erudicije, ali i ženske intuicije, vaspostavlja duhovnost Milene Jasenske kroz tekst devedeset i četiri pisama njene izgubljene i nikada pronađene prepiske sa Kafkom.” (Garonja Radovanac 2010: 356)

Istinita priča o Francu Kafki i Mileni Jasenski Polak započinje 1920. godine. Milena je pripadala krugu emancipovanih žena između dva balkanska rata i kretala se u krugu nemačkih i jevrejskih intelektualaca, bila je novinarka i dopisnik praškog lista *Tribuna* iz Beča. Bila je poznavalac Kafkinih ostvarenja jer je prevodila njegove novele sa nemačkog na češki, a jednom prilikom ga je i upoznala, u Meranu. Nakon sudbonosnog susreta između njih dvoje se razvija prepiska kao i velika, strasna ljubav koja će trajati sve do Kafkine smrti. Poslednje tri godine njegovog života markirane su ovim dinamičnim i fascinantnim odnosom, koji se

³ Kao vrstan poznavalac hebrejskog jezika napisala je hebrejsko-srpskohrvatski rečnik, hebrejskosrpski rečnik kao i neku vrstu priručnika Učite sami hebrejski.

⁴ Mistifikacija (fr. *Mystification*, izv. od lat. *Mystificatio*) – pod mistifikacijom u književnosti podrazumeva se namerno obmanjivanje čitalaca u pogledu pravog autorstva nekog književnog dela, vremena ili okolnosti njegovog nastanka, te uopšte u poreklu porekla dela. Pojam mistifikacija se ne odnosi na pojedine konstrukcije i motivacije unutar književnog dela, kao što je razvijanje sižea u obliku pisma ili dnevnika, korišćenje narativnog okvira kojim se pripovest uvodi i predstavlja kao svedočanstvo ili kao pronađen stari rukopis. Književnim mistifikovanjem se želi postići da delo bude zapaženo i dobije značaj koji inače ne bi imalo, uglavnom na taj način što mu se daje oreol egzotičnosti ili tajnovitosti, obmanom književne publike u pogledu njegovog porekla.

produžio i prerastao u nedostižni ideal, čak i nakon njegove smrti. Svu rukopisnu zaostavštinu koja su za njim ostala Milena je odnela Kafkinom prijatelju i biografu, Maksu Brodu, a čuvena, u tajnosti poslata pisma, koja joj je Franc upućivao dala je zajedničkom prijatelju, Viliju Hasu. Ta objavljena pisma veličana su i okarakterisana kao najlepša ljubavna prepiska u svetskoj književnosti. Međutim, ostala je enigma gde su nestala Milenina pisma upućena toj velikoj ljubavi, koja su, pretpostavlja se, bila isto toliko lepa i nadahnuta kao Kafkina. Upravo je to polazište za nastanak Aninog romana. (up. Garonja Radovanac 2010: 366)

Milenina pisma Kafki uokvirena su, moglo bi se reći, dvema pričama, kojima bi se mogla pripisati uloga prologa i postskriptuma⁵. Prva se zbiva u Jerusalimu, glavnom gradu Izraela, i ona najpre donosi istorijat odnosa dvoje u ljubavi, a odmah zatim i fikcionalno pojašnjenje u vezi sa okolnostima u kojima su „isplivala” Milenina nestala pisma, kako su ona našla put do jednog profesora orijentalnih jezika i njegove supruge Hane, glavnog tumača i detektiva prepiske. Uvod zatim sadrži implementiranu raspravu o problemu plagijata, govor o drugim značajnim evropskim piscima, čitavu potragu za tragovima koji bi potvrdili hipotezu da to zaista i jesu originalna pisma Kafkine Milene itd. Ona je preodenuta u jedan naizgled realan svakodnevni prikaz koji je povezan svim tim različitim isprepletanim nitima i kategorijama. Druga, zaključna priča, zapravo kratka napomena s kraja, koja zatvara dveri romana, zbila se u Beogradu i ona je svedočanstvo spisateljice o već navedenim okolnostima koje su je nagnale da pisma napiše sama i pripiše im autorstvo Jasenske.

Prva, uvodna i fiktivna priča, svojevrsni otklon, započinje godine 1977. u Jerusalimu, gde je profesoru Blau-u, koji predaje orijentalne jezike na Hebrejskom univerzitetu, predat smotuljak u kome su u stare, plesnive novine *Poslednje vesti* bila umotana nepoznata pisma za koja on nije pokazao interesovanje u prvi mah, jer su bila napisana „na nekom slovenskom jeziku” koji on nije poznavao. Pisma je u profesorski kabinet doneo neki nepoznati šofer, Jirži Tajtacak, koji je takođe posredno došao do njih, zahvaljujući kolegi koji je kamionom prevezio knjige iz starog dela grada u Terra Sanctu. Dakle, čitava istorija o nepoznatim pismima obavijena je velom slučajnosti i iznenadne pojave koja će kasnije njegovoj supruzi Hani biti podsticaj da krene u pravu avanturu u raskrivanju njihovog porekla i sadržaja. Ona će sebi dodeliti

⁵ U skladu sa postupcima u postmodernističkoj eruditnoj prozi gde je postalo neophodno da delo ima izvesne uvodne i zaključne elemente, ili pak objašnjenje okolnosti u kojima je pronađen dokument ili rukopis, objašnjena njegova „istorija” i zaključci nakon rekonstrukcije sadržaja. Centralni deo uvek je rezervisan za prikaz pronađenog.

ulogu „arheologa” opijena rečima i idejom da je književnost mesto u kome se kriju mnoge stvari za koje smo mislili da su zauvek izgubljene. Hana uslovno predstavlja glavnu junakinju romana, ona prepoznaje da su pisma napisana na češkom jeziku, koji je bio njen maternji, te se upustila, iako po profesiji bankarska činovnica, podstaknuta željom da baš ona otkrije šta se iza prepoznatljivih reči nalazi, u splet fikcije i stvarnosti, mašte i realnosti, pretpostavki, sumnji, istine... Ona je tragala za dodatnim dokazima koji bi potvrdili njenu osnovnu pretpostavku – da su to upravo izgubljena (sada pronađena) pisma Milene Jasenske upućena njenoj velikoj ljubavi, Francu Kafki. Hana traži savete od prijatelja stručnjaka, odlazi u biblioteku, kupuje Kafkina dela kako bi ih uporedila sa pismima. U tragalaštvu i zavodljivoj igri seni iz prošlosti, u igri sa rečima ispisanim maternjim jezikom, otkrivanja segmenata iz potencijalno Mileninih pisama u Kafkinim delima, uvek na međi stvarnosti i fikcije, ta pisma, prevedena, sa mnoštvom detalja i ukrasa, svedoče o beskrajnim mogućnostima u prostoru umetnosti. Sama Hana priznaje da je zavedena ovom neobičnom pojavom iz koje više nema izlaza, kada se jednom u nju uđe:

„Neke stvari se odvijaju van čovekove volje, čak i želje. Nešto naleti na vas i usmeri vas u nekom sasvim novom, neočekivanom pravcu. Onda shvatite da ne možete više natrag. Naprosto se uključite u neku igru.” (Šomlo 1988: 46)

Ili, kao ilustracija velike posvećenosti novootkrivenoj strasti i želji da se novim predmetom bavi, predano i konstantno:

„Hanin život se potpuno izmenio. Njom je ovladao sasvim nov ritam. Posle konfuznog vikenda uspela je da napravi redosled poslova i dužnosti koje je tokom dana morala da obavi. Sve ostalo vreme podredila je prevodjenju Mileninih pisama i čitanju Kafkinih dela.” (Šomlo 1988: 51)

Međutim, ubrzo nastaje preokret, kao u velikim romanima, koji vodi razrešenju uvodne priče. Samo što u ovom slučaju, istraga, prekinuta napola, ne donosi jamačnu i sigurnu tvrdnju da su pisma Milenina, jer ih ona mora vratiti kao pošiljku koja će dalje biti prosleđena švajcarskom izdavaču, ali donosi jedno novo saznanje i osećanje svom prvom jedinom prevodiocu i tumaču – da ih više nikada neće videti. Tako celokupna zamisao romana ostaje da lebdi u prostoru tajne, mistifikacije, enigme, jer sama po sebi jeste fikcija, i kao fikcija treba da egzistira i nadalje, dok je volja čitaoca koji prate tok pisama i poznaju njene okvire da sami dalje tumače, raskrivaju, nadograđuju. (up. Garonja Radovanac 2010: 367)

Najveći mistifikacijski domet predstavljaju upravo sama pisma koja su napisana intuicijom žene, uz prethodna proučavanja svakog sačuvanog i poznatog istinskog pisma Mileninog, zagledanje u njenu dušu, osećajnost, senzibilitet, stil i rečenicu. Pored toga, izvesno je da je spisateljica, pri-

premajući se za ovaj poduhvat, imala pred sobom i autentična Kafkina pisma, stoga novonastala fikcija koju je Ana tako precizno i posvećeno gradila sa neverovatnom tačnošću dočarava duh izgubljenih misli i osećanja Jasenske, do te mere da se mogu slobodno smatrati i svojevrsnom reinkarnacijom u najvernijem mogućem vidu onoga što je Milena istinski osećala i mislila. (up. Garonja Radovanac 2010: 368)

„Upravo stoga, ova svojevrsna, mora se priznati, strasno ostvarena duhovna rekonstrukcija jedne egzistencije i jednog duboko iznijansirano emotivno-intelektualnog odnosa, koji prevazilazi i svoj predložak i postaje univerzalna priča o ljubavi, sačinjena sa najvećom mogućom verodostojnošću, gde se gubi granica književnog lika i ličnosti spisateljice, usput suptilno i raskošno ispisana visoko intelektualna proza sa junacima i statusom istinske kulturne elite, u vremenu kada se pojavljuje nije prepoznat u tolikoj meri, da duhovni standard i postupci koje ovaj roman zagovara, tek sada postaju aktuelni tokovi srpske književnosti.” (Garonja Radovanac 2010: 368)

Pored svega što smo do sada naveli, a u prilog tome da književnost zaista u sebi ima iskrnu besmrtnosti, da je vanvremenska kategorija koja prevazilazi okvire pojavnog, odvaja se od pisca i postaje zasebna, samodovoljna celina, komunicira sa drugim delima, ali i javlja se na različitim mestima kao proizvod kolektivno nesvesnog, u kritici se pominje i to da su se Ani javljali i drugi autori ili kritičari koji su se bavili životom Jasenske kako bi je pitali da li je zaista pronašla pisma. Pitanje je proizišlo iz neverovatne kompatibilnosti i sličnosti između stvarnih i naknadno napisanih, zapravo izmišljenih pisama. Jednom prilikom, autorka je dobila i fotokopije Mileninih originalnih feljtona iz *Tribune* sa jedinstvenim komentarom: da su svi zapanjeni neverovatnom sličnošću s onim što je prezentovano u romanu. (up. Garonja Radovanac 2010: 369)

U samim pismima⁶, dakle uz pomoć epistolarne forme, spisateljica nastoji da oživi autentičnu, stvarnu i napetu atmosferu kakva je ona i bila u realnosti. Smenom podužih poruka od po nekoliko stranica i onih pošiljki od tek nekoliko redova, Ana oživljava jedan svet pun ljubavi, poleta, strasti, čežnje, straha, navodno se obraćajući Kafki u jednom trenutku sa „Vi” dok već u narednom obraćanju prelazi na „Ti”, sa izrazitom radošću ili pak ljutnjom i obećanjem da mu više neće nikada pisati. Zahvaljujući ovim pismima i prethodnom iskustvu i znanju o njihovim životima mi zaista možemo u velikoj meri iščitati kakav je njihov odnos nekada bio. Pisma svedoče o povezanosti koju su ostvarili nakon prvog viđenja koja je bila toliko intenzivna da Milena u gotovo svakoj situaciji u svom svakodnevnom životu oseća Kafkino prisustvo. Ona živi izvesnu fantazmagoriju, u sudaru stvarnosti, želje i mašte.

„Poverovala sam, a i sada verujem, da ljudsko telo emituje nevidljive impulse koji se veoma retko spajaju u vazduhu s elektricitetom koji zrači, recimo iz Vas, čak i na ovakvoj daljini. Pošla sam zato, ovaj put pešice, čini mi se u zoru, još uvek nije bilo svanulo, ka Grincingu da bih potražila Vaše nevidljivo prisustvo. Bila sam u pravu, i Vi ste osetili moju blizinu, bila sam s Vama u Meranu.” (Šomlo 1988: 76)

Pored konstantnih izjava ljubavi, Milena mu piše o svojim člancima koje objavljuje u *Tribuni*, o temama, kako govori prizemnim, kojima se bavi, o modi, bogatstvu i siromaštvu, književnosti, supruhu, običnim pojavama. Iako je udata ona ipak ne oseća nekakvu posebnu povezanost sa svojim suprugom koji je bio Jevrej, za koga se udala još kao maloletna devojka i zbog koga ju je otac devet meseci držao u ludnici. Sve to ona ispoveda Kafki, oko njih se obrazuje oreol jedne fiktivne ljubavi koja ume da sluša, ima razumevanja i interesovanja za ono što druga strana oseća i misli. Bilo da je to ljubomora, muka, briga ili vanvremenska radost – oboje su u tom fluidu koji garantuje da je u životu zaista sve tako moglo i biti. Jačina neraskidivog odnosa prikazana je i u jednom pismu u kome se opisuje stvarni susret nakon koga se ljubav još više i jače rasplamsava:

„Ljubav je ispunila svaku moju poru, mojim očima ploviš kao jezerima. Sad sam tek spoznala šta je prava ljubav i znam da je sve ranije bilo samo lutanje, traganje. Prepoznala sam sebe u tebi, našla sam Te. Znam da ti sve mogu reći, napisati. Više ne postoji strah, nedoumica. Ja sam potpuno Tvoja.” (Šomlo 1988: 124)

Hiperbolisana ljubav najlepši opis dobija u devedeset drugom pismu u kome Milena priznaje da njihova ljubav traje još od nekog preegzistentnog vremena, kada su čiste duše stvorene bez okova materije, tela, te su oni nagi, poput Adama i Eve u rajskim perivojima i ne dodirujući se, osećali jedno drugo. Kao takva, ona bi trebalo da je iskonska i večna, u odnosu koji je stvoren jednom za svagda u prostoru večnosti, trebalo bi da predstavlja onaj drugi, izgubljeni deo duše koju nazivaju „srodnom”. „To nisu samo Tvoja pisma. Pa mi smo bili zajedno, zajedno sasvim, bez ičega, bez daljina i beline hartije. Ležali smo u šumi kao čovek i žena pre nego što su znali da će biti reči. Trčali smo zajedno kroz polje. To nije san! Iako se sada tako čini.” (Šomlo 1988: 260)

Ovi citatom trebalo bi zatvoriti fiktivnu prepisku između Dvoje, koji veruju da su njihova ljubav i povezanost božanski događaji, plemeniti, prvobitni i kao takvi – beskrajni, nikada okončani.

⁶ Jedino je poslednje, devedeset četvrto pismo autentično, dok su devedeset i tri proizvod vrhunske inspiracije Ane Šomlo.

Upravo takva je i književnost, koja se trudi da nam s one strane sveta svakim delom svojih stranica duboko proživimo uronjeni u svet koji ne postoji nigde drugde do u nama samima, dočara kakav je osećaj biti Tamo. Kao medijum između trošnog, zemaljskog i propadljivog i onog svetog, sakralnog, u kome samo povlašćeni imaju dar da osete dubinu, stoji roman spisateljice Ane Šomlo. On prevazilazi okvire ne samo srpske književnosti, ustaljenih pripovedačkih manira, ovih ili onih postupaka, epoha, već istinski prevazilazi granice ovoga sveta.

*Gornji tekst Marije Stefanović je deo seminarskog rada **Srpski ženski roman u odnosu na evropski roman** u kome je sačinjena literarna analiza dela Ane Šomlo i Gordane Ćirjanić.*

*Citirana Literatura: Slavica Garonja Radovanac, **Žena u srpskoj književnosti** (Dnevnik, Novi Sad, 2010)*

Ana Šomlo

Sablazan nacionalizma

Sablazan nacionalizma i robovanje nacionalizmu je dublji oblik robovanja od robovanja etatizmu. Od svih "nadličnih" vrednosti čovek najlakše pristaje da sebe potčini vrednosti nacionalnoga, sebe najlakše oseća delom nacionalne celine. To je veoma duboko ukorenjeno u čovekovom emocionalnom životu, dublje od odnosa prema državi.

Ali nacionalizam, ispisan na zastavama svih desnih partija, predstavlja već po sebi složenu pojavu. Videćemo da je sama ideja nacije i nacionalnosti proizvod racionalizacije.

Vladimir Solovjov, koji je 80-ih godina prošlog [19.] veka vodio borbu protiv ruskog zoološkog nacionalizma, pravi razliku između egoizma i ličnosti. On tvrdi da je, s hrišćanske tačke gledišta, nacionalni egoizam (nacionalizam) podjednako za osudu kao i lični egoizam. Obično se misli da je nacionalni egoizam moralna dužnost ličnosti i da ne znači egoizam ličnosti, nego njenu požrtvovanost i heroizam. To je veoma značajan rezultat objektivacije. Kada se ono najgore što postoji u čoveku prenosi na kolektivne realnosti, koje se smatraju idealnim i nadličnim, onda ono postaje dobro i čak se pretvara u dužnost. Egoizam, koristoljublje, sumnja, gordost, volja za moć, mržnja prema drugima, nasilje, sve postaje vrlina kada se sa ličnosti prenosi na nacionalnu celinu. Naciji je sve dozvoljeno, u njeno ime se mogu izvršiti i dela koja sa ljudske tačke gledišta predstavljaju zločin. Moral nacije ne želi da zna za ljudskost. Kratak je život pojedinačnog čoveka; život, pak, nacije je dug, on može da traje hiljadu godina. Život nacije ostvaruje vezu vremena koju ne može da ostvari pojedinačni čovek. Pojedinačni čovek oseća vezu sa prethodnim pokolenjima kroz život nacije. "Nacionalno" imponuje svojom dubokom ukorenjenošću u dugotrajan život.

Tu nailazimo na isti problem: gde je egzistencijalno središte, gde je organ savesti: u ličnosti ili u naciji? Personalizam negira da se egzistencijalno središte, središte svesti, nalazi u naciji ili u bilo kojoj drugoj kolektivnoj, neljudskoj realnosti. Ono je uvek u ličnosti. Ličnost nije deo nacije, nacionalnost je deo ličnosti i nalazi se u njoj kao jedno od njenih sadržajnih obeležja.

Nacionalno ulazi u konkretnog čoveka. Jedino u tome je delimična primena one istine da se univerzum nalazi u ličnosti, a ne ličnost u univerzumu. Nacionalnost je okruženje koje napaja ličnost. Nacionalizam je oblik idolopoklonstva i ropstva, rođenog eksteriorizacijom i objektivacijom. Nacionalizam, koji je jedno od porobljavanja nastalih ispadanjem univerzuma iz čoveka, nosi erotski karakter. On se pokreće zahvaljujući erosu i anti-erosu i po svojoj prirodi je antietičan. Primena

etičkih ocena na život nacije čini nacionalizam nemogućim. To je jedan od konflikata erosa i etosa. Nacionalizam, koji je u svojoj dubini erotska sablazan, uvek se hrani lažju i bez laži ne može da se snađe. Laž su već i nacionalna samosvest i uobraženost, toliko smešne i glupe kada se posmatraju sa strane.

Nacionalni egocentrizam, nacionalna zatvorenost, ksenofobija nipošto nisu bolji od ličnog egocentrizma, zatvorenosti i neprijateljstva prema drugim ljudima, i isto tako uvlače u fiktivni i iluzorni život. Nacionalizam je idealizovani oblik čovekovog samouznošenja. Ljubav prema svome narodu (videćemo da narod nije isto što i nacija) jeste veoma prirodno i dobro osećanje, ali nacionalizam zahteva mržnju, neprijateljstvo, prezir prema drugim narodima. Nacionalizam je već potencijalni rat. Ali, glavna laž rođena u nacionalizmu je u tome što, kada god se govori o "nacionalnom" idealu, o dobru "nacionalne" celine, "nacionalnom" jedinstvu, "nacionalnom" pozivu i dr., onda se "nacionalno" uvek povezuje sa privilegovanom vladajućom manjinom, obično s klasama koje vladaju svojinom. Pod "nacijom", "nacionalnim" nikada se ne shvataju ljudi, konkretna bića, nego apstraktni princip pogodan za neke socijalne grupe. U ovom je izvorna razlika između nacije i naroda koji je uvek povezan sa ljudima. Nacionalna ideologija obično stoji u vezi sa klasnom ideologijom. Apelovanje na nacionalnu celinu je želja da se uguše delovi koji se sastoje od ljudi, bića sposobnih da pate i da se raduju.

"Nacionalnost" se preobraća u idola, zahteva prinošenje ljudskih žrtava, kako to, uostalom, zahtevaju i svi drugi idoli. Ideolozi nacionalizma se ponose time što oni tobože predstavljaju celinu, dok, u isto vreme, drugi različiti pravci predstavljaju delove ove ili one klase. Ali, u stvarnosti, i klasni interes može se lažno izdavati za interes celine. To je samoobmana i obmana. Što se toga tiče, od ogromnog je interesa suprotstavljanje nacionalne ideologije klasnoj. Ideologija klase ima veoma neprijatnu spoljašnjost i veoma su lake retoričke pobede nad njom. Nacionalna celina postoji hiljadu godina, ima veću vrednost od izdvojenih klasa kojih nije bilo u prošlosti i kojih možda neće biti u budućnosti. Ruski, francuski ili nemački narod je, kao istorijska celina, dublja realnost od ruskog, francuskog ili nemačkog proletarijata. Ali, problem se ne rešava, i čak se ni ne postavlja, onda kada se govori o takvim opštim mestima. U izvesnom istorijskom trenutku problem klase može da bude oštiji i urgentniji od nacionalnog problema, i da neodložno traži brzo rešenje upravo radi samog postojanja nacije. Može da se postavi problem integrisanja klase koja je odbačena i prikraćena u životu nacije.

"Nacionalno" je u ličnosti dublje od "klasnog"; to što sam ja Rus je dublje nego to što sam plemić. I tim pre u objektivnoj stvarnosti "klasni" interes

može da bude ljudskiji od "nacionalnog" interesa, to jest u njemu može da bude govora o pogaženom ljudskom dostojanstvu, o vrednosti ljudske ličnosti; u "nacionalnom", pak, interesu može biti govora o "opštem" koje nema nikakav odnos prema ljudskom postojanju. S ovim je povezana ocena nacionalizma i socijalizma. Neosporno, nacionalizam je plemenskog porekla, socijalizam je hrišćanskog porekla. Socijalizam (ne komunističkog, to jest ne fašističkog tipa) zanima se za ljude, za ljudske vrednosti, ukoliko nije deformisan lažnim svetonazorom; nacionalizam se, pak, ne zanima za ljude, za njega najviša vrednost nije čovek nego je to objektivisana kolektivna realnost koja nije življenje nego princip. "Socijalizam" može da bude duhovniji od "nacionalizma", jer "socijalno" može da bude zahtev da čovek čoveku bude brat a ne vuk; zajednički "nacionalni" život, pak, može da bude vučiji. Nacionalisti uopšte ne žele da ljudski život bude u većoj meri zajednički, da bude pravedniji i čovečniji. Pri trijumfu nacionalizma gospodari moćna država nad ličnošću, gospodare bogate klase nad siromašnima. Fašizam, nacional-socijalizam, želi komunitarniji život unutar date nacionalnosti. Ali, on loše to realizuje, dovodi do čudovišnog etatizma i na zverski način se odnosi prema drugim nacionalnostima. Mogućan je nacional-socijalizam, ali u njemu se kao ljudski pojavljuje socijalni elemenat; elemenat, pak rasno-nacionalni znači dehumanizaciju. O socijalizmu je bilo reči ranije. Nužno je još podvući da nacionalizam uopšte nije istovetan sa patriotizmom. Patriotizam je ljubav prema svojoj otadžbini, svojoj zemlji, svome narodu. Nacionalizam, pak, ne samo da nije ljubav, nego je kolektivni egocentrizam, samosvest, volja za moći i nasiljem nad drugima. Nacionalizam je više izveštačen, on je ideologija u kojoj nema patriotizma. Nacionalna samosvest i egoizam su podjednako grešni i glupi kao i lična samosvest i egoizam, ali njihove posledice su daleko sudbonosnije. Isto tako egoizam i porodična samosvest nose zloslutniji karakter od ličnog egoizma i samosvesti. Nemačka nacionalnomesijanska samosvest, čak kod genijalnih ljudi, kao na primer kod Fihtea, ima komičan karakter; ona se sa strane ne može prihvatati. Svaka projekcija i objektivacija ličnog zla i greha, koja je prenesena na kolektive, rađa maksimum zla i izražava maksimum greha. Tako se učvršćuje čovekovo ropstvo.

Iz knjige Nikolaja Berđajeva (1874-1948)
O čovekovom ropstvu i slobodi
Brimo, Beograd 2001.
prometej.ba

Zoran Andrić

Bernhard

Život, delo i uticaj

Pre ravno 30 godina, 12. februara 1989. umro je u Gmundenu u Gornjoj Austriji Tomas Bernhard, jedan od najznačajnijih i najuticajnijih austrijskih pisaca.

On je, između ostalih, 1970. dobio Georg-Buchner-Preis, a 1972. Grimme-Preis. Kod uglednog nemačkog izdavača Suhrkamp Verlag upravo je okončano izdavanje Taschenbuch-Werkausgabe Bernhardovog dela u 22 knjige. Objavljivanje, pak, priručnika Život, delo, uticaj (Martin Huber / Manfred Mittermayer: Bernhard-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung / Unter Mitarbeit von Bernhard Judex; J. B. Metzler Verlag, Stuttgart 2018) poklapa se sa dovršetkom izdavanja Bernhardovih dela i predstavlja svojevrstni omaž velikom autoru povodom tridesetogodišnjice njegove smrti.

Jedinstveno literarno delo Tomasa Bernharda (1931-1989) naišlo je u nemačkom govornom području na široki odjek. U centru ovog priručnika stoje tekstovi i žurnalistički radovi, od proznih dela preko komada za pozorište do predavanja i intervjua. Ovde je reč o reprezentativnom preseku njegovog opusa.

U poglavlju Konteksti i diskursi predstavnici austrijske književnosti, izdavača i pozorišta izveštavaju o Bernhardovom mestu u savremenoj javnosti. Diskursi koji prožimaju celokupno delo su bolest/smrt, kritika Austrije, priroda/artificijelnost, muzika, uloga polova i filozofija. Ovaj priručnik sadrži više od 90 priloga i četiri sekcije: Život, Dela, Konteksti i diskursi i Recepcija i delovanje. Prilozi o recepciji na nemačkom govornom području i internacionalnoj sekundarnoj literaturi kao i iscrpne bio-bibliografske informacije o autoru, zaokružuju ovaj priručnik. Njegovi priređivači su Martin Huber, načelnik Thomas-Bernhard-Archivs u Gmundenu, do 2017. stariji naučnik u salcburškom Literaturarchiv; Bernhard Judeks – od 2014. do 2017. naučni saradnik na Adalbert-Stifter-Institut, potom stariji naučnik u salcburškom Literaturarchiv i Manfred Mittermayer – načelnik književnog arhiva u Salzburgu.

Kratkom uvodu priređivača slede mnogobrojni prilozi iz različitih perspektiva o fenomenu Tomasa Bernharda, koji se mogu svesti na četiri principijelne tačke: posleratna književnost, narativna struktura tekstova, samoinscenacija i marketing samog sebe kao i inspiracija drugim autorima. Ovaj priručnik nudi tematska težišta koja su pouzdani referencijalni kompas i pouzdana pista za sletanje u Bernhardov kosmos, ali i temeljna osnova za dalje istraživačke hipoteze i diskusije.

Predrag Finci

“Htio bih zabilježiti još koju riječ o onome što me se tiče, što je činilo moje pisanje, moj život, što je mene činilo, što jesam. Sustižu me slike, oblikuju se misaone cjeline. Tražim odgovore, tražim ih u sebi samom i u razgovoru s odsutnima, u riječima i knjigama, u promišljanjima o neznanom i sjećanjima na proživljeno, svuda i uvijek ih tražim, nanovo nalazim, pa ponovno pitam.”

“U nastojanju da kažem svoje izabrao sam esej, a poradi njegove otvorenosti i bliskosti umjetničkom djelu... U svojim se oglelima njihov pisac i sam ogleda. Htio sam oteti filozofiju od akademske krutosti, sačuvati njenu misaonu intrigantnost, a podariti joj slobodu u izrazu. A nadasve mi je bilo do istine, kako iskazati ono što je bit onoga što mislim.”

Sve dok zbirka je ispovjednih eseja Predraga Fincija, koja nam donosi “kronologiju” jednog života, jednog čovjeka, filozofa i umjetnika. Života koji ima svoje *prije* i svoje *poslije* te granicu između njih koja je nevoljko prijeđena, ali njezin je prelazak doveo do ponovnog susreta – s ishodištima svojega svijeta.

U ovom broju

Moni de Buli: *Sedmica sa sedam nedelja*
Marija Stefanović: *Ana Šomlo, Milenina pisma Kafki*

Nikolaj Berđajev: *Sablazan nacionalizma*

Zoran Andrić: *Bernhard - Život, delo i uticaj*

Predrag Finci: *Sve dok*

Alia Mundi

Magazin za kulturnu raznolikost

<https://istocnibiser.wixsite.com/ibis>
<http://aliamundimagazin.wixsite.com/aliamundi>

Ne zaboravite da otvorite

www.makabijada.com

http://balkan-sehara.com/prica1_2017.html

Istraživački i dokumentacijski centar

www.cendo.hr

Lamed

List za radoznale

Redakcija - *Ivan L Ninić*

Adresa: Shlomo Hamelech 6/21
4226803 Netanya, Israel

Telefon: +972 9 882 61 14

e-mail: ninic@bezeqint.net

<https://listzaradoznale.wixsite.com/lamed>

*Logo Lameda je rad slikarke
Simonide Perice Uth iz Vašingtona*